Sufinansira
Evropska unija

Barabar
CENTRE

Vodič za promovisanje korišćenja umetnosti i kulture u lokalnim inicijativama

PROJEKAT BIG – INICIJATIVA BARABAR (ide u) ZAJEDNICE

Izdavači:
©Integra, CASA i Barabar Centre

Koautori:
Aurela Kadriu
Leonida Molliqaj
Stefan Kalaba

Dizajn i raspored:
Ben Kajtazi

Tiraž:
100 primeraka

September 2025
Priština

Sadržaj

Uvod **6**

UMETNOST I KULTURA ZA DRUŠTVENE PROMENE 9

Estetika naspram politike - umetnost kao sredstvo za društvene promene 10

Stvarni život: Korišćenje umetnosti i kulture za rešavanje društvenih pitanja 14

Modeli organizacija, neformalnih kolektiva i individualnih umetnika na Kosovu 14

Stvaranje sinergija za dosezanje šire publike: modeli saradnje između umetničkih i kulturnih aktera 21

Dostupni modeli finansiranja na Kosovu 22

RODNI I KULTURNI PRISTUPI DRUŠTVENIM PROMENAMA **25**

Umetnost kao sredstvo za unapređenje rodne ravnopravnosti na Kosovu 26

Umetnost, kultura i rodna ravnopravnost 27

Primeri feminističkih umetničkih intervencija na Kosovu 28

I. Narandžasta devojka 29

II. Festival FemArt 30

III. Feministički murali na Kosovu 31

IV. Ostale lokalne inicijative 32

Preporuke za dizajniranje, sprovođenje i evaluaciju rodno osetljivih umetničkih inicijativa 32

Dizajniranje inicijative 33

Implementacija 35

Praćenje, evaluacija i učenje 37

KULTURNI PRISTUPI DRUŠTVENIM PROMENAMA SA FOKUSOM NA NEVEĆINSKE ZAJEDNICE **39**

Inkluzija nevećinskih zajednica – opšti kontekst 40

Relevantnost vodiča za etnički inkluzivno programiranje 41

Kulturne prakse kao temelj civilnog angažmana nevećinskih zajednica 41

Umetnost i kultura kao mehanizmi za društvene promene na Kosovu – prepreka učešću u podeljenim ili post-konfliktnim okruženjima 42

Prednosti programa umetnosti i kulture u inkluziji nevećinskih zajednica 43

Dizajniranje inkluzivnih kulturnih inicijativa 45

Metode i pristupi u kreiranju etnički inkluzivnih kulturnih projekata 48

Alati za implementaciju projekata koji osiguravaju inkluziju nevećinskih zajednica 49

Ključni indikatori za praćenje etničke inkluzivnosti 51

Prakse iz stvarnog života na Kosovu i dobri primeri etnički inkluzivnih programa 53

I. Mobilnost i domet kulturnih programa na lokalnom nivou – snimanje u ruralnim područjima 53

II. Izgradnja zajedničkog identiteta kroz umetnost 54

Rad u mrežama 54

Bibliografija **58**

O projektu

Projekat BIG – Inicijativa Barabar (ide u) zajednice i predstavlja inovativnu inicijativu koja osnažuje inicijative na lokalnom nivou, kulturne aktivistkinje i umetnice širom Kosova da koriste umetnost i kulturu kao instrumente za promovisanje društvene inkluzije, kohezije zajednice i demokratskog učešća. Projekat je usmeren na jačanje lokalnih aktera, stvaranje platforme za saradnju i rešavanje ključnih društvenih izazova podsticanjem zagovaranja javnih politika i kulturnog aktivizma odozdo nagore.

Projekat vodi Integra, u partnerstvu sa CASA, a podržava ga EU, dok je cilj jačanje uloge aktera u lokalnoj zajednici u izgradnji inkluzivnijeg i kohezivnijeg društva. Projekat uvodi nov model saradnje koji povezuje lokalne inicijative sa nacionalnim politikama, postavljajući umetnost i kulturu u samo središte transformacije Kosova.

Podržavajući organizacije na lokalnom nivou, umetnice i lokalne kulturne stvarateljke, BIG projekat podstiče kreativna rešenja za složena pitanja kao što su društvena isključenost, diskriminacija, pomirenje nakon sukoba i angažovanje javnosti. U srži, projekat prepoznaje da održivi društveni napredak na Kosovu zavisi i od institucionalne podrške i od aktivnog učešća građana. Pružanjem alata, mreža i resursa, projekat osnažuje nedovoljno zastupljene grupe da oblikuju budućnost svojih zajednica.

O vodiču

Vodič za promovisanje korišćenja umetnosti i kulture u lokalnim inicijativama predstavlja praktičan resurs osmišljen da osnaži OCD-e u lokalnoj zajednici, umetnike, aktiviste i druge na Kosovu da koriste umetnost i kulturu kao instrumente za društvene promene. Pruža ključne strategije i metode za primenu kreativnosti u cilju podsticanja pozitivne transformacije u zajednicama. Služeći kao resurs za jačanje kapaciteta i praktičan priručnik, vodič nudi primenljive okvire i primere koji pomažu čitaocima da osmisle inkluzivne i kulturno osetljive projekte koji promovišu društvenu inkluziju, koheziju zajednice i građansko učešće.

Isticanjem transformativne uloge umetnosti, vodič nudi znanje čitaocima da se suoče sa društvenim izazovima i olakšaju dijalog između zajednica. Vodič je prilagođen jedinstvenom kontekstu Kosova, osigurava da su pristupi relevantni i od uticaja za one koji žele da naprave značajne i trajne promene.

Ovu publikaciju je sufinansirala Evropska unija. Njen sadržaj je isključiva odgovornost Integre i CASA-e i ne odražava nužno stavove Evropske unije.

Uvod

Umetnost i kultura ne oblikuju samo način na koji se izražavamo, već i način na koji gledamo na svet, čuvamo sećanja, gradimo odnose i zamišljamo ono što je moguće izvan sadašnjosti. Na Kosovu, gde odjeci sukoba i dalje oblikuju svakodnevni život, a zajednice nastavljaju da se nose sa dubokim podelama i sistemskom nejednakošću, kreativno izražavanje nudi nešto kako snažno tako i neophodno. Otvara prostor za razmišljanje, povezivanje i dijalog tamo gde politički ili institucionalni okviri često ne postoje. Umetnost prevazilazi konvencionalni diskurs, dajući oblik onome što same reči nikada ne mogu u potpunosti da obuhvate — onome što se mora osetiti, proživeti, otelotvoriti. Prenosi nas van naših ličnih perspektiva u živote i stavove drugih, čak i onih koje možemo doživljavati kao udaljene ili suprotstavljene. Prelazeći ove granice, umetnost nas transformiše iznutra, narušavajući nasleđene narative i podstičući dublje prepoznavanje zajedničke humanosti. U složenom društvenom pejzažu Kosova, takvi prostori za maštu nisu samo vredni, već su nezamenljivi.

Polazeći od te stvarnosti, ovaj vodič na umetnost gleda kao na mnogo više od ogledala društva. Ona je jedan od naših najmoćnijih instrumenata za osporavanje, lečenje i preoblikovanje društva. Cilj mu je da osvetli izazovan teren umetničkog stvaralaštva na Kosovu, kako uopšteno, tako i sa posebnim osvrtom na društveno angažovanu umetnost. Iako prepoznaje političke, društvene i ekonomske prepreke sa kojima se aktivisti i umetnici suočavaju, vodič ima za cilj da istakne primere uspeha i dokazane pristupe koji su zabeležili značajan uticaj uprkos ovim ograničenjima. Pre svega, želi da iznese jasan i nedvosmislen argument u korist transformativne moći i suštinskog značaja socijalno angažovane umetnosti u društvu. Pre svega, argumentuje da socijalno angažovana umetnost nije luksuz već glavni pokretač demokratske obnove i društvene kohezije.

Ovaj resurs je namenjen aktivistima, umetnicima, organizacijama civilnog društva i neformalnim umetničkim kolektivima, bilo da već imaju iskustva u korišćenju kreativnog izražavanja za socijalne promene ili tek počinju da istražuju njegov potencijal.

Vodič je organizovan u tri međusobno povezane komponente, osmišljene da inspirišu i usmere čitaoce u korišćenju transformativnog potencijala umetnosti:

1. Umetnost i kultura za društvene promene
2. Rodni i kulturni pristupi društvenim promenama
3. Kulturni pristupi društvenim promenama sa fokusom na nevećinske zajednice

Svaka celina nudi tematski pregled, praktična uputstva i lokalne studije dobrih praksi. Pošto se ove celine nadovezuju jedna na drugu, preporučujemo da se vodič koristi u celosti, a ne po delovima.

Snaga umetnosti leži u njenoj sposobnosti da humanizuje: ona oživljava apstraktne statistike, daje glas onima koji su ućutkani i otvara emotivni pristup iskustvima koja bi inače mogla biti zanemarena. Umetnost ne poučava, ona razotkriva. Usmeravajući pažnju na mikroistorije, marginalizovane zajednice i proživljena iskustva, poziva publiku da svedoči, a ne da sudi. Umetnost prihvata i dvosmislenost, i razmišljanje, i nijanse, osobine koje često nedostaju u političkom diskursu, zadržavajući protivrečnosti bez nametanja rešenja. To je čini posebno važnom u podeljenim ili post-konfliktnim društvima poput Kosova, gde je istina predmet spora, a pomirenje ostaje krhko.

Ukratko, umetnost postiže ono što politika ili protest samo po sebi ne mogu: ona menja percepciju, stvara empatiju i održava dugoročne razgovore o pravdi, jednakosti i pripadnosti. Iz tih razloga, socijalno angažovana umetnost mora biti strukturno, obrazovno i finansijski prepoznata kao temeljni stub demokratskog i društvenog razvoja Kosova.

Metodologija

Razvoj vodiča za promovisanje upotrebe umetnosti i kulture u lokalnim inicijativama pratio je proces u više faza usmeren na obezbeđivanje njegove relevantnosti i praktičnosti. Tim od tri stručnjaka, od kojih je svaki imao jedinstvenu ekspertizu, zajedno je osmislio vodič kako bi se osiguralo da je istovremeno praktičan i duboko povezan sa kosovskim kontekstom. Među stručnjacima su bili: specijalista za umetnost i kulturu u kontekstu društvenih promena, jedan koji se fokusirao na kulturne pristupe nevećinskim zajednicama i drugi sa ekspertizom u rodno osetljivim kulturnim pristupima. U metodologiji su kombinovana istraživanja dostupnih izvora sa konsultacijama u koje su bile uključene lokalne organizacije civilnog društva, umetnici, aktivisti i predstavnici zajednica širom Kosova. Kroz intervjue, sastanke i fokus grupe, tim je prikupio uvide iz različitih zajednica na Kosovu. Ove konsultacije, u kombinaciji sa najboljim nacionalnim praksama, oblikovale su sadržaj vodiča, čineći ga istovremeno globalno relevantnim i prilagođenim lokalnom kontekstu.

Stručnjaci su se pobrinuli da vodič odgovara potrebama svih zajednica, posebno nevećinskih i marginalizovanih grupa, istovremeno zadržavajući rodnu osetljivost. U završnoj fazi, nacrt vodiča je podeljen sa akterima radi provere. Povratne informacije sa ovih sesija pomogle su da se sadržaj unapredi, kako bi bio jasan, kulturno osetljiv i praktičan. Rezultat je resurs jednostavan za korišćenje koji spaja globalnu ekspertizu sa lokalnim znanjem, pružajući snažan temelj za inicijative u oblasti umetnosti i kulture širom Kosova.

UMETNOST I KULTURA ZA DRUŠTVENE PROMENE

Aurela Kadriu

Estetika naspram politike - umetnost kao sredstvo za društvene promene

Na Kosovu, kao i drugde, se i dalje vodi debata oko ideje da su umetnost i aktivizam, odnosno angažovanje u društvenim pitanjima, odvojene oblasti. Ustaljeno je uverenje da umetnost treba da ostane „čista", odražavajući estetske tokove bez uznemiravanja živaca društva, narušavanja zona komfora ili suočavanja društva sa sopstvenim protivrečnostima. Ovo uverenje dodatno osnažuje krhka kulturna infrastruktura Kosova, ograničena državna podrška i obrazovni sistem usmeren na tradicionalne, linearne umetničke forme. Rezultat je usko shvatanje šta umetnost jeste i šta ona može da uradi.

Ipak, takav stav protivreči samom poreklu umetnosti. Kreativna praksa je nastala da bi se oduprla konvencionalnom, govorila drukčije i doprla van granica privilegija. Od samog početka, umetničko izražavanje je posedovalo izvanrednu sposobnost da prevaziđe društvene granice. Prodirući u suptilna iskustva i predstavljajući ih raznovrsnoj publici, umetnost podstiče dijalog, pojačava marginalizovane glasove i poziva na kolektivnu analizu. Insistiranje da umetnost treba da postoji isključivo radi estetskog zadovoljstva pokreće posebno društveno pitanje: pitanje klase.

Rasprava o funkciji umetnosti — da li treba da komunicira lepotu i formu ili da dovodi u pitanje društvene stvarnosti mobilišući zajednice — stoga nije samo teoretska. Oblikuje način finansiranja umetnosti, način njenog učenja i način na koji se vrednuje u društvu. Američki pisac i aktivista James Baldwin je čuveno napisao: „Svrha umetnosti je da ogoli pitanja koja su sakrivena odgovorima" (Baldwin, 1962), ističući moć umetnosti da poremeti dominantne narative i uzdrma prihvaćene istine.

Javni diskurs obično oblikuju oni koji imaju siguran pristup platformama — glasovi koji će najmanje verovatno biti dovedeni u pitanje. U tom okruženju, odgovornost umetnosti je da ospori čak i pretpostavke koje deli većina, obogaćujući ih kompleksnošću i otkrivajući ono što izostavljaju. Ovaj zadatak od umetnika zahteva duh radoznalosti, nekonformizma i spremnosti da se preispitaju i sama pitanja koja se postavljaju: Ko govori? Čija su iskustva isključena? Koje su istine namerno ostavljene po strani?

Imperativ da se otkrije ono što je skriveno leži u srži tekuće debate o ulozi umetnosti: da li je ona samo sredstvo estetskog izražavanja ili način suočavanja sa društvenim stvarnostima i omogućavanja mobilizacije? Ova diskusija je blisko povezana sa dugotrajnim napetostima između ličnog i političkog. Životne stvarnosti čitavih društvenih kategorija, oblikovane istorijskom diskriminacijom i isključivanjem, suviše često su svedene na individualna iskustva i odbacivane kao privatne nesreće.

Ipak, uloga umetnosti nije samo da tumači stvarnost, već i da je transformiše ili barem da podstakne vrstu razmišljanja koja vodi ka promeni. Umetnost nosi odgovornost da ova iskustva, često gledana kao lična, unese u sferu kolektivne društvene rasprave.

Ova dinamika je postala posebno jasna tokom drugog talasa feminizma 1960-ih, kada je sada već ustaljena fraza „lično je političko“ stekla na značaju. U to vreme, pitanja žena, koja su ranije bila ograničena na privatnu sferu, redefinisana su kao javna i politička pitanja. Rodna diskriminacija i nepravda morale su biti iznete iza zidova domaćinstava i tretirane kao sistemski problemi koji zahtevaju političku pažnju.

Slično tome, kada govorimo o umetnosti kao alatu za društvene promene, mi se poistovećujemo sa ovim feminističkim preispitivanjem ličnog i političkog. Razumemo da je sve što se dešava oko nas političko - ne u uskom, stranačkom smislu, već u širem smislu kolektivnog, društvenog, polisa. U okviru ovog pristupa, uloga umetnosti je da preispituje, izaziva i bavi se svetom oko sebe. Za umetnike, ne postoje čisto lične sudbine, već samo društvene sudbine koje zahtevaju da budu viđene, preispitane i transformisane kroz kreativno izražavanje.

Umetnost treba, i često to čini, da izvire iz proživljenog iskustva. Ali, kako nas podseća Nikki Giovanni, ona se u krajnjoj liniji oslanja na empatiju. „Pisci ne pišu iz iskustva, iako mnogi nerado to priznaju... Ako bi pisali iz iskustva, imali bismo možda jednu knjigu, tri poezije. Pisci pišu iz empatije“. (Giovanni, 1983). Ovo načelo se odnosi na umetnike uopšteno: da bi stvarali smisleno, moraju razviti veštinu društvenog posmatranja.

Za razliku od običnog posmatranja, društveno posmatranje je istraživački instrument: s namerom je, zahteva prisustvo i traži intelektualnu dekonstrukciju, sa misijom i ciljem da se ispitaju svakodnevni odnosi i dinamike. Podrazumeva skidanje tog „ličnog“ sloja sa tih dinamika i postavljanje u političku sferu, otvarajući ih za javnu analizu i društvenu problematizaciju.

Ovu debatu o dihotomiji umetnosti kao čisto estetskog poduhvata ili kao sredstva za artikulisanje društvenih pitanja pokrenuli smo zato što, kao što je ranije navedeno, upravo ta dihotomija često predstavlja osnovu prema kojoj vlade i institucije oblikuju svoj pristup i definišu svoj odnos prema umetnosti i umetničkim institucijama. Ona direktno utiče na to kako se umetnici tretiraju, kako se umetnost integriše u obrazovanje, kako se finansira i kako je društvo u celini doživljava.

Međutim, na Kosovu ne možemo govoriti o principijelnoj ili vrednosnoj poziciji unutar kulturne scene, ni u okviru vlade niti akademske zajednice, ni sa jedne strane ove debate. Bilo bi netačno tvrditi da bilo koja institucija ili kulturni menadžer ima jasan stav utemeljen u definisanom sistemu verovanja. Takav stav zahteva nivo institucionalne, etičke, intelektualne i estetske zrelosti koja se još uvek razvija u kulturnoj sferi Kosova.

Naravno, društveno razumevanje umetnosti na Kosovu je daleko složenije od binarne podele. Ipak, uprkos svoj toj složenosti, i javni razgovor o umetnosti i kulturi i sama kulturna praksa su još uvek u ranoj fazi zrelosti. Fragmentiran institucionalni odgovor na potrebe kulturnih institucija, zajedno sa političkom i institucionalnom istorijom Kosova, ostavili su kulturu na marginama javne pažnje. Ova marginalizacija je dovela do krize

identiteta kulturnog sektora, kome nedostaje jasnoća u pogledu vrednosti, misije i mesta u širem društvenom tkivu.

Ovo je takođe oblikovalo način na koji se umetnost predaje u akademijama, gde je fokus i dalje na formi i estetici, a ne na interdisciplinarnom okviru koji bi studente podsticao da se na holistički i kritički način bave temama kojima pristupaju. Štaviše, ovakav pristup ne uspeva da podstakne smisleno angažovanje sa zajednicama iz kojih studenti potiču ili koje predstavljaju. To ih ne oprema da umetnost koriste kao način da reflektuju, komuniciraju ili odgovore na iskustva i potrebe tih zajednica.

Drugim rečima, iako su pozicionirane na suprotnim krajevima kulturnog spektra, i akademske zajednice i javne institucije za kulturu su podigle barijeru između sebe i same suštine umetnosti, kao i zajednica kojima bi trebalo da daju glas i sa kojima bi trebalo da se angažuju kroz umetničko izražavanje. Ove institucije predstavljaju dva suštinska stuba funkcionalnog kulturnog ekosistema, ali im nedostaju mehanizmi za sistematsku komunikaciju. Studenti umetnosti često diplomiraju ne shvatajući način rada kulturnih institucija koje bi trebalo da prime njihov rad.

Obrazovne institucije su odigrale ulogu u ovoj stagnaciji. Univerziteti obično obrazuju umetnike u usko definisanim, tradicionalnim disciplinama, nudeći malo podsticaja za interdisciplinarno istraživanje ili socijalno angažovanu umetnost. Kao rezultat toga, čitave generacije diplomiranih umetnika se pojavljuju ili nespremne ili jednostavno nemotivisane da se umetnički bave složenim realnostima koje ih okružuju.

Još više zabrinjava podela između javnih kulturnih institucija i nezavisne kulturne scene. Ova podela se često pojačava potcenjivačkim stavom prema politički angažovanoj umetnosti, koja se često etiketira kao „NVO umetnost“ — izraz koji implicira da takvo delo nema estetsku vrednost ili umetnički legitimitet. Postavljajući sebe kao čuvare „čiste“ umetnosti, javne institucije za kulturu su stvorile klimu u kojoj je politički angažovana umetnost svedena isključivo na nezavisnu scenu, potiskujući i umetnost i njene stvaraoce na margine.

Ipak, uprkos ovoj marginalizaciji, mnogi nezavisni umetnici, neformalni kolektivi i alternativne institucije na Kosovu su uspeli da razviju sopstvene estetske, etičke i političke okvire. Međutim, oni ostaju izolovani i od državnih kulturnih institucija i akademskih centara.

Ova binarnost se mora ukinuti. Ideja da se socijalno angažovana umetnost i estetski sofisticirana umetnost međusobno isključuju je zastarela. Umetnost koja se bavi društvenim pitanjima nije lišena estetike, niti zanemaruje umetničke konvencije. Naprotiv, socijalno angažovani umetnici na Kosovu i šire prenose hitne društvene stvarnosti upravo kroz umetničku i estetsku izvrsnost. Tako oni dopiru do publike koja traži estetsko iskustvo, a istovremeno izazivaju društvo da se suoči sa svojim istinama.

Ohrabrujuće je što javne institucije na Kosovu počinju da prihvataju ovakvo shvatanje. Povećana podrška Ministarstva kulture, omladine i sporta za nezavisne umetnike i

kolektive je korak napred. Javne institucije za kulturu takođe diversifikuju svoje programe, sve više otvarajući prostor za dela koja se bave osetljivim društvenim pitanjima. Na primer, Narodna galerija Kosova je nedavno predstavila radove o pravima LGBTIQ+ i borbi radnika, signalizirajući pomak ka inkluzivnosti i institucionalnoj odgovornosti.

Podrška takvim delima u okviru javnih institucija za kulturu nije samo pitanje ispunjavanja mandata institucija; takođe nosi snažnu simboliku. Signalizira solidarnost sa marginalizovanima, diskriminisanima i isključenima. U društvu kao što je naše, gde ima puno ovih grupa, uticaj ovakvog programa nije samo važan; on je transformativan.

Podsetimo se učešća Kosova na Bijenalu umetnosti u Veneciji 2024, gde je „The Echoing Silences of Metal and Skin" [Odjekujuća tišina metala i kože] Doruntine Kastrati, u postavci Erëmirë Krasniqi, predstavljala zemlju na međunarodnoj sceni. Projekat je ponudio dirljivo i političko istraživanje rodno obojenog rada na Kosovu, oslanjajući se na priče dvanaest radnica u fabrici ratluka u Prizrenu. To je bio trenutak prekretnice: politički narativ ispričan kroz estetsku izvrsnost, u jednom od najprestižnijih prostora umetničkog sveta (Krasniqi, 2025).

Istorijske i političke okolnosti koje su oblikovale i koje nastavljaju da oblikuju razvoj Kosova duboko su uticale na to kako se umetnost i kultura praktikuju u zemlji. Ovi uslovi stvaraju snažnu osnovu za socijalno angažovanu umetnost, čineći je ne samo relevantnom već i neophodnom. Umetnost koja služi društvenoj svrsi nije ništa manje „čista". Naprotiv, ona je duboko ukorenjena u životnim stvarnostima zajednica iz kojih izvire. Ona otkriva sistemske nepravde, bavi se kolektivnim traumama i stvara prostor za isceljenje, refleksiju i otpor. U svim svojim oblicima, umetnost deluje kao most između ličnog iskustva i javnog diskursa, transformišući privatne stvarnosti u zajedničko.

Pre nego što pređemo na konkretne modele kako umetnost može funkcionisati kao otpor i društvena intervencija, moramo bolje sagledati kulturni pejzaž Kosova, čije su institucije, u principu, zadužene da podrže takvo umetničko izražavanje. Šta definiše kosovsku kulturnu scenu? Koje su njene institucije? Ko oblikuje kulturni život u zemlji?

Kosovski kulturni ekosistem trenutno se sastoji od nekoliko ključnih aktera:

- **Centralna vlada:** Ministarstvo kulture, omladine i sporta Republike Kosovo (MKOS), nadležno za nacionalnu kulturnu politiku i finansiranje centralnih javnih ustanova.
- **Lokalna samouprava:** Opštinska odeljenja za kulturu, koja upravljaju lokalnim javnim kulturnim ustanovama.
- **Centralne javne ustanove:** Kao što su Narodno pozorište, Narodna galerija i Filharmonija, koje funkcionišu pod okriljem MKOS.
- **Lokalne javne ustanove:** Uključujući opštinske domove kulture, biblioteke i gradska pozorišta.

- Nezavisne kulturne organizacije: NVO i akteri civilnog društva koji realizuju umetničke i kulturne programe, često finansirane od strane međunarodnih donatora.
- Nezavisni umetnici i neformalni kolektivi: Samoorganizovane inicijative koje su dobile na značaju u stvaranju savremenih, eksperimentalnih i društveno osetljivih dela.
- Privatni akteri: Galerije, kreativne agencije i produkcijske kuće koje doprinose kulturnom životu, često spajajući komercijalne i kritičke prakse.

Iako svaki od ovih aktera doprinosi kulturnoj produkciji, saradnja između sektora ostaje ograničena. Institucionalna inercija, birokratski procesi u finansiranju i nedostatak strukturisane podrške za umetničku mobilnost i dijalog često dovode do fragmentacije — posebno izolacije nezavisnih umetnika i kolektiva, naročito onih koji rade van glavnog grada.

Stvarni život: Korišćenje umetnosti i kulture za rešavanje društvenih pitanja

Uprkos onome što je prethodno navedeno, korišćenje umetnosti za suočavanje sa društvenim izazovima i stvaranje prostora za razmišljanje i dijalog je duboko ukorenjeno u kulturnom pejzažu Kosova. U okviru kreativnih industrija i šireg kulturnog sektora – uključujući očekivanja i ukus javnosti – socijalno angažovana umetnost je visoko cenjena, privlačeći brojnu publiku i podstičući značajno uključivanje zajednice. U praksi, umetnici i umetnički kolektivi na Kosovu već su pokazali transformativni društveni potencijal umetnosti — bilo kroz umetničko problematizovanje pitanja rodne ravnopravnosti, prava LGBTIQ+ zajednice, sećanja na rat, klimatskih i ekoloških problema, ili korupcije i nejednakosti uopšte. Kosovsko društvo, a posebno kosovske umetnike, karakteriše snažan duh otpora, dosledno pokazujući kroz svoj rad da umetnost može biti i ekspresivna i intervencionistička, estetski bogata i politički angažovana.

Modeli organizacija, neformalnih kolektiva i individualnih umetnika na Kosovu

Ovaj odeljak predstavlja konkretne, funkcionalne modele organizacija civilnog društva, neformalnih kolektiva, individualnih umetnika i hibridnih inicijativa koje koriste umetničko izražavanje kako bi se pozabavili društvenim pitanjima i mobilisale zajednice. Ovi primeri su navedeni kako bi pomogli onima koji žele da osnuju kulturne organizacije ili kolektive sa misijom socijalnog angažovanja ili razviju umetničke intervencije usmerene na uticaj na zajednicu. Zbog ograničenog prostora, za svaku kategoriju je dat po jedan reprezentativni primer, koji nudi različite pristupe integraciji umetnosti sa društvenom promenom.

I. Fondacija 17

Osnovana kao odgovor na opšte rasprostranjenu društvenu apatiju, Fondacija 17 je nastala sa dugoročnom vizijom: da stvori prostor posvećen trajnoj transformaciji zajednice (Kërqeli, 2025). Njen rad je strukturisan oko tri osnovna programska stuba: umetnost i obrazovanje, kulturni aktivizam i prostor. Važno je napomenuti da se „prostor" ovde ne zamišlja samo kao fizička lokacija, već i kao platforma za kolektivnu maštu.

Prvobitno formirana kao umetnički i aktivistički duet, Fondacija 17 je postepeno evoluirala u organizaciju zasnovanu na zajednici. Kroz razne umetničke intervencije, nastoji da ospori i ponovo zamisli složeni odnos Kosova prema javnom prostoru – odnos koji je, prema Kërqeliju, postao problematičan zbog istorijskog i političkog konteksta zemlje.

Od samog početka, Fondacija 17 je dala prioritet operativnom modelu zasnovanom na programiranju nad projektnim modelom. Ovaj izbor je posebno izazovan u okviru finansijski nestabilnog kosovskog kulturnog sektora, gde međunarodni donatori, koji su i dalje glavni finansijeri umetnosti, imaju tendenciju da favorizuju kratkoročnu, projektnu podršku u odnosu na strukturno ili institucionalno finansiranje.

Ipak, za organizaciju čija je misija da koristi umetnost kao sredstvo za društvene promene, model zasnovan na programima nudi određene prednosti: omogućava vreme da se definišu umetnički alati u kojima se organizacija specijalizuje, da se smisleno odgovori na goruća društvena pitanja i da se razvije istinska saradnja sa konkretnim zajednicama. Ovakav pristup omogućava sporije, ali održivije i uticajnije intervencije.

Drugim rečima, iako je često lakše obezbediti male grantove za konkretne projekte, takav pristup nije održiv na duge staze. To ne garantuje kontinuitet rada organizacije nakon završetka projekta i ograničava mogućnost trajne saradnje sa zajednicama kada umetnička intervencija prestane. Nasuprot tome, programski model, iako zahtevniji u pogledu prikupljanja sredstava i dugoročnog tematskog planiranja, podstiče dublje i trajnije odnose sa zajednicama i partnerima. Omogućava postepeno razvijanje smislenijeg, misijom vođenog rada, što dovodi do rezultata sa većim i trajnijim društvenim uticajem.

Praksa koju vredi istaći, koju je uvela Fondacija 17 je model komunikacije zasnovan na mrezi sa partnerima. Pored saradnje sa umetnicima i zajednicama, Fondacija 17 takođe angažuje institucije kao aktivne partnere u unapređenju svoje misije. Kroz kontinuirano zagovaranje, često nazivano kulturnim aktivizmom, oni rade sa javnim i lokalnim institucijama na rešavanju ključnih pitanja kao što su poboljšanje uslova rada, oblikovanje kulturne politike i jačanje podrške nezavisnoj kulturnoj sceni, individualnim umetnicima i širem kulturnom sektoru.

Ovaj pristup omogućava organizaciji da održava kritički stav prema institucionalnim nedostacima, a da je istovremeno angažovana u konstruktivnom dijalogu kada je reč o unapređenju pitanja od značaja za zajednicu. Dobar primer ovog balansa je saradnja koju je Fondacija 17, zajedno sa drugim nezavisnim kulturnim organizacijama kao što su Dokufest, Anibar, 7Arte, Teatri ODA, Qendra Multimedia i Lumbardhi, vodila u rešavanju pitanja javnih prostora namenjenih kulturnoj upotrebi.

Neki od najznačajnijih programa Fondacije 17 uključuju:

Rezidencija 17 - celogodišnji, interdisciplinarni program rezidencije koji poziva umetnike, teoretičare, pisce, naučnike i istraživače da učestvuju putem otvorenih poziva. Obuhvata lokalne tematske rezidencije, međunarodne razmene i pristup potpuno opremljenim kreativnim studijima. Program je osmišljen da podstakne saradnju, stimuliše istraživanja i podrži razvoj ili ostvarenje novih umetničkih i intelektualnih projekata.

Sa tri namenska studija prilagođena različitim kreativnim potrebama, Rezidencija 17 aktivno podržava eksperimentalni rad zasnovan na istraživanju. Obezbeđuje prostor za umetničku produkciju, javna predavanja, prezentacije otvorenih studija, radionice, performanse i druge aktivnosti usmerene na zajednicu. Prijave za korišćenje studija su otvorene tokom cele godine, što osigurava stalan pristup i angažovanje.

Krajem 2021, Fondacija 17 je potpisala Memorandum o razumevanju sa Opštinom Priština, obezbeđujući petogodišnji mandat za upravljanje kućom Hivzi Sulejmani u naselju Taslidže. Ova istorijska lokacija od tada je transformisana u živi centar za program rezidencije, inspirativan prostor za umetnička, naučna i kritička istraživanja. Nadovezujući se na postojeća partnerstva i negujući nova, Rezidencija 17 nastavlja da raste kao platforma za razmenu, refleksiju i eksperimentisanje.

Galerija 17 – osnovana je iz potrebe za inkluzivnošću, održivošću i eksperimentisanjem u okviru evoluirajuće umetničke scene na Kosovu, gde su fleksibilni i napredni prostori sve važniji. Osmišljena kao nešto više od tradicionalnog izložbenog prostora, Galerija 17 je zamišljena kao adaptivna struktura: poput školjke koja raste zajedno sa mekušcem, menja se i transformiše u skladu sa potrebama umetnika, kustosa i zajednica kojima služi. Na taj način odražava funkciju javnog prostora, stalno se preoblikujući dinamikom urbanog života i društvene transformacije.

Galerija stavlja značajan naglasak na teme socijalno angažovane umetnosti, pozivajući umetnike i kustose da slobodno eksperimentišu sa idejama, formatima i mogućnostima prostora. Izložbe se podstiču da budu hrabre i podsticajne za razmišljanje, izazivaju dijalog, javnu debatu i kritično razmišljanje. Galerija 17 takođe igra važnu arhivsku ulogu — doprinosi stvaranju i očuvanju nedostajućih kulturnih

referenci, kao i podršci umetničkim praksama koje dokumentuju i obrazuju. Pored svog kuratorskog rada, Galerija 17 teži da aktivno oblikuje participativne i etičke kulturne politike, zalažući se za reprezentaciju i inkluzivnost u širem međunarodnom kulturnom sektoru. Identifikovanjem i podrškom hrabrih i kritičkih glasova, galerija podstiče refleksiju i usmerava savremenu umetnost u nove i neophodne smerove.

Program Metamorfoza – ima za cilj da dovede u dijalog umetnost i kulturu kako bi se razgovaralo o značaju korišćenja javnog prostora. Reaktivizacijom i ponovnim osmišljavanjem napuštenih ili zanemarenih zgrada, čak i ako je to samo privremeno, baca svetlo na kolektivna sećanja koja često ostaju neizrečena, istovremeno zagovarajući korišćenje javnog prostora u službi opšteg dobra.

Usredsređujući se na zgrade, spomenike i javne prostore oblikovane promenljivim društvenim silama, Metamorfoza prevazilazi dokumentovanje arhitektonskog materijala ili dizajna. Ispituje evolutivne funkcije i značenja tih prostora — kako odražavaju, informišu i oblikuju društvene promene. Na taj način program ističe načine na koje se javna svest konstruiše i restrukturiše unutar samih prostora u kojima se nalazi.

U srži, Metamorfoza istražuje odnos između arhitekture, javnog sećanja i društvene svesti. Zapitkuje se ne samo kako je znanje ugrađeno u prostor, već i kako te strukture aktivno učestvuju u javnom životu. Kroz umetničko angažovanje sa istorijama prostora i simbolima sećanja, program naglašava moć kolektivnog pamćenja da oblikuje pravednija, inkluzivnija i reflektivnija urbana okruženja, vraćajući pravo na grad kao zajedničku građansku odgovornost.

Umetnička rezidencija – INFRARED – posvećena je istraživanju ekoloških pitanja kroz umetnička istraživanja, eksperimentisanje i angažovanje javnosti. Inspirisana prirodom infracrvene svetlosti, nevidljive sile koja se percipira samo kroz toplotu ili specijalizovanu opremu, rezidencija nastoji da razotkrije zanemarene ili skrivene ekološke probleme, čineći ih vidljivim kroz kreativnu praksu.

Umesto da se ograniči na konvencionalnu umetničku produkciju, INFRARED pozdravlja interdisciplinarne i na istraživanju zasnovane pristupe koji su u skladu sa fokusom na životnu sredinu. Učesnici se podstiču da se kritički i maštovito pozabave temama životne sredine, koristeći rezidenciju kao platformu za razvoj, ispitivanje i komunikaciju novih ideja.

Program podržava kompletan razvojni ciklus istraživačkog ili eksperimentalnog projekta, koji kulminira javnim predavanjem ili prezentacijom. Format otvorenih studija podstiče tekući dijalog sa zajednicom, negujući transparentnost, razmenu procesa i dublje razumevanje ekoloških izazova u javnosti. Kroz ovaj model, INFRARED ne samo da promoviše ekološku svest već i pozicionira umetnost kao vitalnu snagu u oblikovanju održivijih budućnosti.

II. Kolektiv HAVEIT

U sastavu: Alketa Sylaj, Arbërore Sylaj, Hana Qena, i Vesa Qena, HAVEIT je postao jedan od najuticajnijih neformalnih kolektiva u kulturnom ekosistemu Kosova tokom poslednje decenije. Radeći bez formalne strukture ili institucionalne podrške, HAVEIT je osnovan 2011. sa misijom da koristi umetnost i performans za suočavanje sa društvenim tabuima, posebno onim koji se odnose na pol i ljudska prava.

Njihov rad uključuje performanse protesta i direktne intervencije u javnim prostorima, pri čemu je svaki element — tema, medij i lokacija — pažljivo odabran da prenese snažnu političku poruku. Iako se njihova praksa prvenstveno bavi pitanjima roda, kao što su femicid, homofobija, sistemsko zanemarivanje žena i nejednake mogućnosti za devojke, njihove umetničke intervencije se takođe bave širim oblicima nepravde i marginalizacije.

Za razliku od organizacija koje funkcionišu na osnovu programa, kao što je Fondacija 17, praksa HAVEIT je neposredna, reaktivna i ukorenjena u hitnosti trenutka. Njihove intervencije zauzimaju javni prostor kako fizički tako i diskurzivno, često izazivajući nelagodu i pokrećući diskusije koje društvo obično teži da izbegava. Ovaj efekat šoka, iako trenutan, ima dugoročni kapacitet da podstakne dublje razmišljanje i društveni dijalog.

Njihov prvi performans, „Krunisanje" je izveden 2011. kao odgovor na femicid Diane Kastrati. Stojeći ćutke u venčanicama, kolektiv je protestovao protiv društvenog i institucionalnog nasilja sa kojim se suočavaju žene. U „Poljupcu" (2014), dvoje članova se je poljubilo u javnosti kao čin solidarnosti sa LGBTIQ+ zajednicom, pri čemu su dobili preko 100 pretnji smrću kao odgovor. U „Ispitivanju" (2013) su gnječili jabuke, kao metaforu za mit o devičanstvu, u znak protesta protiv poziva na „medicinsku verifikaciju" žrtava seksualnog nasilja tokom rata.

HAVEIT predstavlja primer kako neformalni kolektivi mogu stvoriti prostor za umetničko izražavanje i politički otpor van institucionalnih okvira. Njihov rad direktno dovodi u pitanje patrijarhalne norme i skreće pažnju javnosti na nasilje, diskriminaciju i sistemsko zanemarivanje. Za razliku od konvencionalne umetnosti namenjene galerijama, njihovi performansi imaju nameru da uznemire, provociraju i probude javnu svest.

Međutim, dok su njihove intervencije hitne i neophodne, uslovi u kojima rade su nesigurni. Njihov model ističe kritičnu potrebu za institucionalnom podrškom, ne radi formalizacije njihove prakse, već radi obezbeđivanja održivosti, bezbednosti i javne vrednosti. U ovom vodiču, HAVEIT kolektiv služi kao primer za razmatranje strukturnih potreba neformalnih umetničkih aktera.

Tri osnovna područja zahtevaju hitnu institucionalnu pažnju. Prvo, formalno priznavanje statusa nezavisnog umetnika od strane države je od suštinskog značaja, zajedno sa pratećim merama kao što su minimalni prihodi, zdravstveno osiguranje i

pravično oporezivanje. Drugo, treba uspostaviti poseban javni fond za nezavisnu kulturu, koji bi omogućio direktan pristup neformalnim kolektivima i individualnim umetnicima bez potrebe da se pretvaraju u udruženja ili fondacije, čime se čuva njihova autentičnost i autonomija. Treće, javne institucije se moraju obavezati na sistematsko arhiviranje takvih umetničkih intervencija, obezbeđujući da one budu ne samo dokumentovane već i integrisane u obrazovni i kulturni diskurs.

Praksa HAVEIT pokazuje da umetnost može biti i radikalno ekspresivan i snažan oblik društvenog otpora. Njihov rad naglašava zašto strukturna podrška nezavisnim umetnicima nije luksuz, već nužnost za kulturu koja teži da se iskreno suoči sa samom sobom i da se razvija.

III. Saranda Sadikaj

Saranda Sadikaj, umetnički poznata kao Ms. Indefinite, je individualna umetnica čiji rad snažno spaja umetničko izražavanje i društveni aktivizam, posebno u vezi sa statusom i pravima žena na Kosovu. Počevši od poezije, brzo je proširila svoju praksu na razne medije kako bi se bavila nizom hitnih društvenih pitanja, koristeći umetnost kao sredstvo za pretvaranje politika, istraživanja i aktivizma u emotivno snažne radove pristupačne za javnost.

Sadikaj predstavlja primer kako se zagovaranje može ponovo konceptualizovati kroz umetnički oblik da bi doprlo do šire i raznovrsnije publike. Njeni performansi, kao što su „Naša krv, vaš porez", kojim kritikuje oporezivanje higijenskih proizvoda, i „Lavirint jednakosti", kojim istražuje pristup žena imovini, bavi se temama kao što su rodno nasilje, reproduktivna pravda i pravna nejednakost. Ovi radovi jasno pokazuju kako socijalno angažovana umetnost može transformisati podatke i politiku u proživljeno i doživljeno iskustvo.

Delujući kao nezavisna umetnica, Sadikaj je izgradila snažne odnose saradnje sa organizacijama civilnog društva kako bi svoj rad zasnovala na realnim podacima i povećala njegov društveni uticaj. Ovaj pristup ne samo da osigurava relevantnost i informisanost njene umetnosti, već i naglašava društveno odgovornu ulogu umetnika u javnom diskursu.

Njena praksa pokazuje da umetnici mogu funkcionisati kao javni intelektualci, prevodeći apstraktne statistike u narative koji humanizuju i mobilišu. Istovremeno, ilustruje realnost da nezavisni umetnici često moraju sami da stvaraju sopstvene ekosisteme podrške u odsustvu formalne institucionalne podrške. Strateška izgradnja mreže od strane Sadikaj održava domet i relevantnost njenog rada tokom vremena.

Važno je da je njena saradnja uticala i na organizacije sa kojima sarađuje. Integrišući umetničko izražavanje u zagovarački rad, ona dovodi u pitanje tradicionalne metode angažovanja i proširuje njihov komunikativni domet. Na taj

način, Sadikaj ne samo da uvodi umetničke alate u sferu aktivizma, već i preoblikuje sam aktivizam, nudeći socijalno angažovanu umetnost kao vitalni medij za dopiranje do publike i zajednica koje bi institucionalno zagovaranje inače previdelo.

IV. Hibridni model integrisane umetnosti za rešavanje društvenih pitanja

Snaga umetnosti da se bavi društvenim pitanjima i dublje povezuje sa zajednicama sve se više prepoznaje na Kosovu. Mnoge organizacije civilnog društva, čija je osnovna misija zagovaranje, počele su da integrišu umetničke prakse kako bi proširile svoj domet i pojačale svoj uticaj. Ove prakse predstavljaju ono što ovde nazivamo **hibridnim modelom**, gde je umetnost uključena u širi okvir strategija za društvene promene.

Jedan od istaknutijih primera je Integra, organizacija fokusirana na ljudska prava, prava nevećinskih zajednica, tranzicionu pravdu i suočavanje sa prošlošću. Dok je primarni rad usmeren na zagovaranje politika, Integra je prigrlila umetničko izražavanje kao sredstvo za dopiranje do nove publike i unapređenje svoje misije.

Festival „Mirëdita, Dobar dan“ je jasan primer ovoga. On podstiče dijalog o suočavanju sa prošlošću kroz intenzivan program umetničke i diskurzivne razmene između umetnika i intelektualaca s Kosova i Srbije. Isto tako, predstava „Ja sam svoja žena“, u produkciji Integre, je ponudila vidljivost bez presedana za LGBTIQ+ prava na Kosovu, postavljajući ovu temu po prvi put na pozorišnu binu. Slično, „Otac i otac“ se bavi pitanjima tranzicione pravde, dok „Stifler“ istražuje stvarnost i slojevito ugnjetavanje sa kojima se suočavaju seksualne radnice u duboko patrijarhalnom kosovskom društvu.

Pored integracije umetnosti u svoje programe, rad Integre demonstrira **model saradnje između nezavisnog i javnog sektora,** model koji je primenjen u svim ovim primerima. Izvodeći ove predstave u javnim institucijama kao što su kosovsko Narodno pozorište, gradska pozorišta i Etnološki muzej, Integra je pomogla ovim tradicionalno opreznim institucijama da se otvore za osetljive teme, prošire svoj kulturni diskurs i uključe publiku koja bi inače ostala nepovezana sa ovim pitanjima. Ova saradnja je takođe podstakla javne institucije kulture da usvoje inkluzivnije programe koji obuhvataju raznovrsne umetničke glasove.

Slične prakse se pojavljuju širom Kosova. Organizacije koje tradicionalno nisu utemeljene u umetničkom izražavanju sve više usvajaju ovaj model kao moćno sredstvo javnog angažmana. Izložba „Bilo jednom, ne ponovilo se“ i druge koje su usledile su proširile obim dokumentovanja ratnih zločina od strane Fonda za humanitarno pravo Kosovo. Takođe, Inicijativa mladih za ljudska prava koristi umetničke formate kako bi se bavila pitanjima tranzicione pravde i suočavanja s istinom.

Ovo su samo neki od primera — od desetina, čak i stotina — organizacija u okviru živahnog civilnog društva na Kosovu koje uključuju umetničko izražavanje u svoje zagovaranje, iako to nije njihova primarna misija.

Ističemo ove slučajeve kako bismo podstakli radoznalost i proširili razmišljanje umetnika, podstičući ih da proaktivno traže saradnju sa organizacijama i institucijama koje se zalažu za zagovaranje. Socijalno angažovana umetnost ne zahteva uvek tradicionalnu udobnost galerija ili pozorišta. Treba da bude asertivna, adaptivna i odgovorna na potrebe zajednice, onako kako se tumače kroz sopstvenu kreativnu viziju umetnika.

Stvaranje sinergija za dosezanje šire publike: modeli saradnje između umetničkih i kulturnih aktera

Iako ih nacionalna kulturna politika ne podstiče aktivno, modeli saradnje između različitih sektora kulturne scene na Kosovu su postojali i nastavljaju da postoje. U nastavku izdvajamo nekoliko funkcionalnih modela koji su dali opipljive rezultate i mogu poslužiti kao referentne tačke za buduću praksu.

Ranije smo naveli primere potencijalnih saradnji koje ne samo da se poklapaju po vrednostima i viziji, već omogućavaju udruživanje različitih resursa, uključujući finansijske, intelektualne, kreativne, logističke i ljudske. Sledeće formate vredi razmotriti ponovo u nešto strukturisanijem formatu:

- **Saradnja između organizacija civilnog društva** koje poseduju komplementarne resurse
- **Saradnja između individualnih umetnika i organizacija**
- **Saradnja između organizacija i javnih ustanova**
- **Saradnja između organizacija i akademske zajednice**
- **Saradnja između akademske zajednice i javnih ustanova**

Konačno, ne postoji jedinstvena formula – ne postoji univerzalno uspešan model – koji garantuje uspeh umetničkog dela, zajedničkog poduhvata ili finansijske strategije, naročito u kulturnom pejzažu kao što je Kosovo, gde je sektor neuređen. Kada govorimo o uspešnim primerima, važno je prepoznati da se iza vidljivih aspekata kao što su strategije, mreže i angažovanje javnosti često kriju zanemarene emotivne, interpersonalne i strukturne borbe koje duboko oblikuju sektor. Ovi izazovi su naročito jasni u kontekstima poput Kosova, gde je institucionalna podrška oskudna, a umetnička strast se eksploatiše. Od umetnika se često očekuje da rade u nesigurnim uslovima sa malo ili bez ikakve podrške javne infrastrukture.

Dok strast ostaje vitalna pokretačka snaga kulturne produkcije, ona ne može zameniti strukturu. Napredovanje umetničkih projekata koji odgovaraju društvena pitanja zahteva više od lične posvećenosti, zahteva sistemske promene. Na kraju krajeva, održivost, a ne strast, jedina je pouzdana osnova za jak i trajan kulturni ekosistem.

Dostupni modeli finansiranja na Kosovu

Umetnost i kultura su široko priznati kao stubovi društvene kohezije, ali njihov razvoj u velikoj meri zavisi od održivog institucionalnog finansiranja, što na Kosovu i dalje predstavlja izazov. Finansijski pejzaž zemlje oblikuju neprekidna ekonomska ograničenja i politička nestabilnost koja definiše posleratni period. Uprkos ovim uslovima, kosovski umetnici nastavljaju da pokazuju izuzetnu kreativnost. Međutim, dugoročnu održivost njihovog rada potkopava ograničen pristup finansiranju, profesionalnim mrežama i javnim platformama. Ove izazove delimično je ublažilo nedavno ukidanje viznih ograničenja za putovanja unutar šengenskog prostora EU, ali oni i dalje ostaju značajni zbog stalne međunarodne izolacije i strukturnih ograničenja.

Poslednjih godina je zabeležen umeren napredak u privlačenju institucionalne pažnje ka kulturnom sektoru, uglavnom zahvaljujući stalnom zalaganju umetnika i aktera kulturnog civilnog drustva. Istorijski, post-konfliktni status Kosova je privukao značajnu pažnju donatora, ali je ova zavisnost od donatora ponekad omogućavala javnim institucijama da izbegnu odgovornost za razvoj kulture i kreiranje politika.

Kao rezultat toga, kulturni stvaraoci na Kosovu se i dalje suočavaju sa značajnim preprekama u obezbeđivanju finansiranja i održavanju dugoročnog poslovanja. Iako su mnogi od ovih strukturnih izazova već obrađeni u drugim delovima ovog vodiča, vredi ponoviti: čak i uz minimalnu državnu podršku, prekomernu zavisnost od kratkoročnih grantova i fragmentiran pravni i birokratski okvir, brojni umetnici i organizacije istrajavaju, održavajući svoj rad kroz snalažljivost, prilagodljivost i otpornost.

Do sada, glavno javno telo za finansiranje kulture na Kosovu je Ministarstvo kulture, omladine i sporta (MKOS), koje upravlja centralnim javnim kulturnim ustanovama (kao što su Narodna galerija, Narodni muzej, Narodno pozorište, Kosovska filharmonija i dr.). Putem šeme subvencija, MKOS takođe pruža finansijsku podršku nezavisnim organizacijama i individualnim umetnicima. Nedavno je ministarstvo uvelo novi mehanizam strukturnog finansiranja koji izabranim kulturnim organizacijama nudi trogodišnju programsku podršku, što predstavlja korak napred u smeru dugoročne održivosti.

Na opštinskom nivou, lokalna odeljenja za kulturu takođe izdvajaju sredstva kroz periodične javne pozive i podržavaju lokalne ustanove kao što su domovi kulture, biblioteke i gradska pozorišta.

Međunarodni donatori su i dalje ključni saradnici. Evropska unija (putem IPA, Creative Europe i drugih mehanizama) nastavlja da bude značajan finansijer kulture. Drugi dostupni donatori uključuju Švajcarsku agenciju za razvoj i saradnju, razne diplomatske misije (naročito Ambasadu Holandije) i fondacije kao što su Evropski fond za demokratiju, Fondacija Allianz i Gete institut, a svi oni pružaju projektnu ili programsku podršku.

Iako su ove mogućnosti finansiranja važne, realnost je da, osim MKOS, opštinske podrške i manjeg broja namenskih kulturnih grantova, kosovski umetnici i organizacije su često u konkurenciji za sredstva sa entitetima čije su misije potpuno drukčije. S obzirom na veliki broj civilnih društvenih aktera na Kosovu, ova konkurencija je žestoka.

Novi Zakon o umetnosti i kulturi na Kosovu uvodi značajne promene u kulturni finansijski pejzaž zemlje, uključujući uspostavljanje Nezavisnog fonda za kulturu i sveobuhvatnu reformu postojećih mehanizama finansiranja i upravljanja javnim ustanovama kulture. Ove reforme imaju za cilj da ponude dosledniju finansijsku podršku i ojačaju strukturne uslove kulturnog ekosistema Kosova. Prema novom zakonu, od javnih ustanova će se očekivati da aktivno sarađuju sa nezavisnim kulturnim organizacijama, individualnim umetnicima i akademskom zajednicom. Nezavisni fond za kulturu je osmišljen da pruži održivu, posvećenu podršku svakom od ovih stubova, bez stvaranja direktne konkurencije među njima.

Pored toga, Zakon o sponzorstvima u oblasti kulture, omladine i sporta omogućava preduzećima da deo svojih poreskih obaveza usmere ka kulturnim i umetničkim projektima, pružajući vrednu, mada još uvek nedovoljno iskorišćenu mogućnost uključivanja privatnog sektora.

Uprkos ovom napretku, kosovske šeme finansiranja retko priznaju ili daju prioritet eksperimentalnom, interdisciplinarnom ili politički kritičkom radu, posebno vrsti društveno angažovane umetnosti koja je naglašena u ovom vodiču. Kao rezultat, mnogi umetnici i dalje zavise od samofinansiranja ili nestabilnih kratkoročnih grantova za održavanje svog rada.

Iako su napori za zastupanje u toku, neophodno je da inicijative u lokalnoj zajednici pored svojih umetničkih praksi nastave da dokumentuju i komuniciraju društvenu vrednost svog rada. Samo kroz kontinuiranu vidljivost i stalni pritisak, institucije mogu biti podstaknute da prepoznaju, podrže i smislenije integrišu ovaj rad u kulturno tkivo Kosova.

RODNI I KULTURNI PRISTUPI DRUŠTVENIM PROMENAMA

Leonida Molliqaj

Umetnost kao sredstvo za unapređenje rodne ravnopravnosti na Kosovu

Rodna ravnopravnost na Kosovu ostaje duboko ukorenjen strukturni i društveni izazov oblikovan ukorenjenim patrijarhalnim normama, konzervativnim tradicijama i nedostatkom efikasnog sprovođenja postojećih zakona i politika. Sa samo oko 17% žena koje su formalno zaposlene, što je jedna od najnižih stopa učešća žena u radnoj snazi u Evropi, žene se suočavaju sa sistemski nepovoljnim položajem u zapošljavanju, vlasništvu nad imovinom, pristupu kreditima i zastupljenosti u političkom i institucionalnom donošenju odluka.

Rodno zasnovano nasilje, uključujući seksualno nasilje, nasilje u porodici i femicid, su stalna pojava. Prema podacima iz 2024. Ministarstva pravde, prijavljeno je 2.959 slučajeva nasilja u porodici, što je povećanje od 321 slučaja u odnosu na 2023. Od počinilaca, 2.667 su bili muškarci; od žrtava, 2.385 su bile žene. Mnogi incidenti ostaju neprijavljeni zbog straha, sramote i nedostatka poverenja u državne institucije. Slučajevi femicida visokog profila izazvali su negodovanje javnosti i proteste, podstičući duboko društveno preispitivanje o neuspehu države da zaštiti žene.

Iako je Kosovo usvojilo progresivno zakonodavstvo, tradicionalne rodne uloge i dalje prevladavaju, ograničavajući žene prevashodno na poslove u kući i nezi i ograničavajući njihov građanski, ekonomski i kreativni potencijal.

U tom kontekstu, umetnost i kultura imaju nezamenljivu ulogu.

Istinska promena iziskuje ne samo pravne i političke reforme, već i kulturnu transformaciju — proces preispitivanja zajedničkih vrednosti, osporavanja stereotipa i građenja novih narativa zasnovanih na jednakosti. Umetnost ima jedinstvenu moć da razotkrije ono što često ostaje neizrečeno, da razvije empatiju i inspiriše kolektivnu akciju. U post-konfliktnom kontekstu Kosova, gde tradicionalne norme i dalje imaju snažan uticaj, umetnost se sve više pojavljuje kao inovativno sredstvo za preispitivanje postojećeg statusa i razbijanje rodnih barijera ukorenjenih u kolektivnom mentalitetu.

Ovaj odeljak predstavlja i teorijski i praktični okvir za razumevanje raskršća umetnosti, kulture i rodne ravnopravnosti. Sadrži konkretne primere sa Kosova i iz drugih društava koja se suočavaju sa sličnim izazovima i istražuje umetničke pristupe i metode koji pokreću društvenu transformaciju usredsređenu na rod. Takođe ističe inkluzivne prakse koje se bave isključenjem marginalizovanih rodnih grupa na kulturno osetljiv način i nudi praktične smernice za dizajniranje, sprovođenje i evaluaciju rodno odgovornih inicijativa kroz umetnost.

Pristup izložen ovde zasniva se na uverenju da trajna rodna transformacija ne može nastati bez promene kulturnih normi i da umetnost ima jedinstvenu moć da pokrene i održi takvu promenu.

Umetnost, kultura i rodna ravnopravnost

Postizanje rodne ravnopravnosti zahteva više od pravne zaštite i ekonomskih mera, zahteva temeljan preokret u kulturnim normama i narativima. Rodnu neravnopravnost često podržavaju duboko ukorenjeni mitovi, stereotipi i tradicionalne vrednosti koje diktiraju šta žene i muškarci „treba" da budu ili da rade. Umetnost nudi prostor u kojem ovi narativi mogu biti preoblikovani, preispitani, osporeni i zamenjeni.

Kroz pripovedanje, slike i performanse, mogu se razotkriti nepravde i projektovati alternativne vizije rodnih uloga. Umetnost igra važnu ulogu u društvu kao sredstvo izražavanja, kreativnosti i društvenih promena. Promoviše jedinstvo, povezuje nas sa našom kulturom i zajednicom, i ima moć da inspiriše ljude, posebno mlade žene i muškarce, da razmišljaju drugačije, preispituju predrasude, osporavaju nasleđene norme i zamišljaju nove mogućnosti. Na taj način, umetnost može delovati kao katalizator za razbijanje patrijarhalnih normi i razvijanje novih vrednosti zasnovanih na jednakosti i pravdi.

Od najranijih feminističkih pokreta, umetnice i aktivistkinje su koristile umetničko izražavanje kako bi osudile rodno nasilje i zalagale se za pravdu. Ovaj spoj umetnosti i aktivizma—danas često poznat kao feministički artivizam (prim. prev. umetnički aktivizam)—spaja kreativnost i otpor. Za razliku od uobičajenih oblika zagovaranja, umetnost deluje na čula, budi emocije i podstiče maštu. Ona poziva i na ličnu refleksiju i na kolektivnu akciju, stvarajući prostor za preispitivanje onoga što je normalizovano i preoblikovanje štetnih društvenih normi. Kroz umetnost, lična i kolektivna iskustva diskriminacije, nasilja ili nejednakosti mogu biti izražena emocionalnom dubinom i s političkom hitnošću, otvarajući nove puteve ka empatiji i svesti.

Štaviše, umetnost igra ključnu ulogu u tome da feminističku teoriju i kritiku patrijarhata učini dostupnijom. Preobraćanjem apstraktne ili akademske ideje u vizuelne, narativne i performativne oblike, umetnici proširuju ove koncepte daleko izvan aktivističkih ili akademskih krugova i unose ih u javni prostor, dopirući do publike koja bi inače ostala isključena iz takvih razgovora.

Međutim, važno je prepoznati da se ne doživljava sva feministička umetnost podjednako, posebno kada se suočava sa neprijatnim istinama. Iako u principu mnoge institucije i tela koja dodeljuju grantove promovišu rodnu ravnopravnost, njihova podrška često favorizuje projekte koji ostaju u okviru bezbednih ili tradicionalno prihvatljivih granica. Umetnost koja otvoreno osporava prevladavajuće norme, dovodi u pitanje ukorenjene strukture moći ili se doživljava provokativnom ili „nepoštovanjem" kulturnih vrednosti, često se marginalizuje ili joj se uskraćuje finansiranje. Ova institucionalna selektivnost znači da umetnici koji se najsnažnije bore protiv statusa quo mogu biti isključeni iz mogućnosti, resursa ili priznanja, ne zbog kvaliteta svog rada, već zbog njegove političke oštrine.

Ovaj paradoks naglašava jednu važnu istinu: odnos između umetnosti i rodne ravnopravnosti je duboko recipročan. S jedne strane, umetnost utiče na to kako se rodne uloge zamišljaju i predstavljaju u društvu. S druge strane, sam kulturni sektor odražava šire obrasce isključenosti i nejednakosti. Žene, posebno one iz marginalizovanih zajednica, dugo su bile nedovoljno zastupljene kao stvarateljke, liderke i subjekti umetnosti. Često su isključivane ne samo iz procesa donošenja odluka unutar kulturnih institucija, već i iz finansijskih struktura koje podržavaju kreativni rad. Bez potpunog uključivanja i podrške raznovrsnim glasovima u umetnosti, kulturni narativ ostaje nepotpun, a isto tako i naša kolektivna vizija jednakosti.

Iz tog razloga, osnaživanje žena u umetnosti je nerazdvojivo od korišćenja umetnosti za osnaživanje žena u društvu u širem smislu. Jedno ne može uspeti bez drugog.

Na Kosovu, gde nasleđe sukoba, etničke podele i patrijarhalne norme i dalje oblikuju društveni život, uloga umetnosti dobija posebnu hitnost. Ovde umetnost nudi ne samo sredstvo izražavanja, već i maštovit i kulturno odjekujući put za suočavanje s nepravdom i zagovaranje rodne ravnopravnosti. Kada su ukorenjeni u lokalne realnosti i vođeni uključivanjem zajednice, bilo kroz murale, participativno pozorište, inkluzivne festivale ili digitalno pripovedanje, umetnički projekti mogu prenositi složene društvene poruke na način koji deluje relevantno, pristupačno i transformativno.

Otvarajući prostor za refleksiju i kreativno izražavanje, umetnost omogućava zajednicama da se suoče s rodnim predrasudama ne kroz direktnu konfrontaciju, već kroz emocionalno angažovanje i zajedničko iskustvo. Time se neguje razumevanje, razvija empatija i otvaraju novi putevi ka pravednijem i jednakijem društvu.

Primeri feminističkih umetničkih intervencija na Kosovu

Na Kosovu, feminističke umetnice, aktivistkinje i kolektivi se sve više okreću umetnosti kao moćnom mediju za društvenu kritiku i politički angažman. Svojim radom one dovode u pitanje patrijarhalne strukture, čine životnu stvarnost žena vidljivom i pojačavaju pozive na rodnu pravdu i emancipaciju. Za ove stvarateljke, umetnost nije samo oblik ličnog izražavanja—ona je strateški i često hitan odgovor na sistemsku nejednakost. Postaje prostor za suočavanje sa društvenim normama, podsticanje javnog dijaloga i iznošenje na videlo iskustava koja su dugo bila prećutkivana ili ignorisana.

Bilo da je reč o uličnim performansima, muralima na javnim zgradama ili instalacijama zasnovanim na podacima, ove intervencije otkrivaju transformativni potencijal umetnosti da poremeti ukorenjene dinamike moći, prizove nelagodu i podstakne kritičko promišljanje. Često se realizuju uprkos riziku od negativnih reakcija – bilo da su društvene, finansijske ili psihološke – što ističe hrabrost i posvećenost umetnika koji stoje iza njih.

Ovi primeri nude ne samo inspiraciju već i praktične uvide za one koji žele da pokrenu slične inicijative. Pokazuju kako se umetnost može usmeriti na specifične, konkretne

načine da bi se bavila teškim pitanjima i promovisala rodna ravnopravnost. Neki projekti se ističu svojom jednostavnošću, drugi smelošću, ali svi pokazuju trajnu sposobnost umetnosti da preispituje, da se odupre i da zamisli pravedniju i inkluzivniju budućnost.

I. Narandžasta devojka

Ermira Murati, opšte poznata kao Narandžasta devojka, prepoznata je po svojim grafitima i muralima koji se dosledno bave temama pravde, roda i društvene jednakosti. Od samog početka, zamišljala je umetnost kao sredstvo za prenošenje snažnih poruka. Ona je jedna od retkih umetnica na Kosovu koja je dosledno koristila javnu umetnost da bi se bavila pitanjima pravde, roda i društvene transformacije.

Neka od njenih dela su vandalizovana — što ističe i njihov društveni odjek i nelagodu koju izazivaju. „Kada sam naslikala dvojicu muškaraca koji nose tradicionalne albanske kapice (pljis) kako se ljube, osetila sam da je važno da tu temu uvedem u našu zajednicu“, objašnjava ona. „O tome se mora govoriti – čak su i stvaraoci narodne muzike mogli biti gej“. Slika, deo njenog projekta „K je S“, ostaje jedno od njenih najprepoznatljivijih i najkontroverznijih radova. Izazvala je burne reakcije, uključujući niz pretnji usmerenih prema njoj, od kojih su neke bile dovoljno ozbiljne da budu prijavljene policiji. Preduzela je pravne mere protiv svih umešanih lica, a u najmanje jednom slučaju sud je presudio u njenu korist, ishod koji govori ne samo o ličnim rizicima koje je podnela, već i o duboko ukorenjenom patrijarhalnom otporu sa kojim se njen rad i dalje suočava.

Taj isti otpor – mada nešto manje izražen javno – primećen je i u reakciji na još jedno njeno delo, „To je samo telo, ljudi“. Mural se sučeljava sa politikom izloženosti tela i nelagodom koju izaziva ženska figura u javnom prostoru. „Kada sam počela da skiciram telo, a grudi postale vidljive, prolaznici su počeli da zvižde — osetila sam se veoma neprijatno“, priseća se ona. „Sledećeg dana, mural je oštećen: grudi su bile prekrivene crnom bojom. Kao odgovor, napisala sam reč „sise“ preko prefarbanog dela kao simboličan gest. Ali ubrzo nakon toga, gornji deo tela je ponovo prefarban“. Iako nije privukao isti nivo pažnje ili kontroverzi kao „K je S“, mural je jasno pokazao koliko brzo žensko telo postaje neprihvatljivo u javnom prostoru — cenzurisano, izbrisano i disciplinovano do nevidljivosti. Razotkrila je svakodnevne mehanizme patrijarhalne nelagode; one suptilne ali duboko ukorenjene oblike kontrole koji nadziru javno izražavanje i diktiraju čija tela smeju biti viđena, i pod kojim uslovima.

Slične reakcije su pratile i druga njena dela. Na jednom muralu koji prikazuje ženu koja masturbira, javno negodovanje ju je navelo da preko otkrivenog dela tela napiše reč „Cenzurisano“. „Sledećeg dana, zatekla sam ceo mural prekriven crnom bojom“, kaže ona. Još jedno delo, mural sa dva orla koji se ljube, je takođe vandalizovano. „Imala sam 21 godinu kada sam to stvorila“, priseća se. „Bilo je blizu univerzitetskog kampusa, u veoma prometnoj zoni. Bila sam pod velikim stresom i stalno sam se plašila da bi moglo nešto da mi se dogodi“.

Uprkos ovim izazovima, Narandžasta devojka veruje da su mnogi njeni ciljevi ostvareni. „Postoji mnogo načina da se podstakne šira inkluzija“, kaže ona. „Uzmimo rak dojke, na primer, često se predstavlja kao „žensko pitanje“. Ali mi smo osporili tu percepciju. Kroz umetnički video u kojem su učestvovali i muškarci i žene, podigli smo svest da rak dojke može pogoditi svakoga, bez obzira na pol“.

Ermira ističe da vrednost umetnosti treba bolje razumeti, naročito u institucionalnim kontekstima. Ukazuje na izazove u finansiranju: „Često se dešava da poruke koje želim da prenesem kroz moju umetnost nisu u skladu sa institucionalnim agendama i to može da ugrozi verovatnoću da ja dobijem finansiranje ili grantove“.

Za Narandžastu devojku, podrška umetnicima je mnogo više od individualnog priznanja, to znači izgradnju okruženja u kojem kreativnost može istinski da cveta. Ona naglašava značaj usmeravanja pažnje na tri ključne oblasti radi jačanja uloge umetnosti u društvu:

- Prvo, ona se zalaže za **slobodan i otvoren pristup javnim prostorima za umetnike**. U kulturnom pejzažu u kojem se NVO često bore sa finansijskim poteškoćama da bi pokrile čak i kiriju, mogućnost stvaranja i izlaganja u zajedničkim, dostupnim prostorima postaje neophodna, ne samo radi vidljivosti, već i radi opstanka.
- Drugo, ističe potrebu za **podizanjem javne svesti o snazi umetnosti da prenese značajne poruke**. Za nju, umetnost nije samo pitanje lepote ili tehnike; ona je moćno sredstvo za refleksiju, protest i promenu.
- Na kraju, **posvećena je delovanju kroz angažovanje**. Od lobiranja i zagovaranja, do savetodavnih sesija i radionica u zajednici, Narandžasta devojka podržava inicijative koje pokazuju kako umetnost može funkcionisati kao jezik komunikacije, medijum koji premošćuje podele i podstiče društvenu transformaciju.

II. Festival FemArt

Jedan od najznačajnijih primera feminističkog umetničkog angažmana na Kosovu je FemArt, festival feminističke umetnosti koji se svake godine održava u Prištini, a organizuje ga NVO Artpolis. Dvanaest godina zaredom FemArt pruža siguran i kreativan prostor gde se istražuju važne ideje i gde se slavi i podstiče umetničko izražavanje vezano za rodna pitanja.

Festival je postao centralna referentna tačka u kulturnom kalendaru grada, poznat po svojim smelim izvedbama, izložbama koje podstiču na razmišljanje i javnim diskusijama o temama kao što su prava žena, nasilje u porodici i rodna emancipacija.

„Za mene je to kao oaza“, kaže Zana Hoxha, osnivačica festivala, ističući kako učesnici u okviru festivala doživljavaju jednakost i slobodu, iako je šira stvarnost izvan tog prostora i dalje obeležena nejednakošću i borbom.

III. Feministički murali na Kosovu

Murali su se pokazali kao moćan medij umetničkog izražavanja u okviru zagovaranja rodne ravnopravnosti. Zauzimanjem javnog prostora i sučeljavanjem posmatrača sa smelim, simboličkim slikama, murali imaju jedinstvenu mogućnost da podignu svest, podstaknu razmišljanje i odaju počast pričama i borbama žena. Na Kosovu, feministički murali sve više postaju alati kako za komemoraciju, tako i za aktivizam, pretvarajući zidove u prostore otpora, sećanja i nade.

Umetnica Fitore Berisha Alisdotir je 2022, u saradnji sa Kosovskim centrom za rodne studije, stvorila mural pod nazivom „Slomljeni snovi“. Rad je osmišljen da podigne svest javnosti i institucija o nasilju nad ženama. Prikazujući ženu zatvorenih očiju i u bolu, mural je simbolizovao prekinute živote i uskraćene budućnosti. Slika je odjeknula u javnosti, a 2025. je Berisha Alisdottir ponovo realizovala „Slomljene snove“ u Đakovici, ovoga puta u blizini obale Drima. Druga verzija murala je direktna posveta ženama i devojkama koje su ubili njihovi muški partneri, a njihova tiha tuga je izražena u smelom, javnom obliku.

Još jedan snažan primer nastao je 21. septembra 2024, povodom Međunarodnog dana mira. Na zidu škole „Xhevdet Doda“ u Prištini je otkriven mural u čast žrtava femicida na Kosovu. U njegovom centru se nalazi figura žene, uzdignute glave, koja drži buket suncokreta kao simbola otpornosti, isceljenja i nade. Oko nje se nalaze crvene cipele, od kojih svaki par predstavlja jednu ženu koja je izgubila život usled rodnog nasilja. Glavna umetnica, Argjenda Azemi iz Uroševca, objasnila je da je svaki par cipela trebalo da simbolizuje izgubljen život – i da inspiriše nadu u budućnost u kojoj žene žive bez straha.

Ovi murali su mnogo više od pukog ulepšavanja urbanih prostora. Glasno i javno govore o pitanjima koja se često zadržavaju u okvirima privatne patnje. Pozivaju na kolektivno žaljenje, ali i na kolektivno preispitivanje. Na taj način, ponovo osvajaju javni prostor ne samo kao mesto umetničkog izražavanja, već i kao prostor feminističkog otpora.

IV. Ostale lokalne inicijative

Pored već navedenih primera, Kosovo je bilo svedok niza inicijativa na nivou lokalne zajednice, kao i onih velikih srazmera koje koriste moć umetnosti za promovisanje rodne ravnopravnosti. Poslednjih godina, izložbe usredsređene na rodna pitanja su stekle veću vidljivost, poput izložbi fotografija koje prikazuju žene u netradicionalnim ulogama ili ručno izrađenih instalacija koje pripovedaju priče žena koje su doživele ratno nasilje, dajući glas bolu koji se suviše često prećutkuje.

Međunarodni filmski festival u Prištini (PriFest) je uveo posebne kategorije za filmove o ljudskim pravima i predstavio filmove rediteljki koje istražuju teme vezane za rod. Slično tome, kulturni i društveni prostori, kao što su bioskop ARMATA i Termokiss u Prištini, su postali važni forumi gde mladi raspravljaju o pitanjima kao što su seksualno uznemiravanje, rodna ravnopravnost u obrazovanju i politička zastupljenost žena, koristeći muziku, poeziju i muralsku umetnost kao način izražavanja.

Značajne inicijative su se pojavile i van glavnog grada. Na primer, u Peći je za Međunarodni dan žena 2025. održan zajednički događaj koji je spojio pijacu za preduzetnice i lokalnu umetničku izložbu, stvarajući prostor koji je slavio i kreativno i ekonomsko osnaživanje.

Mural fest Kosovo je 23. septembra 2024. Organizovao izdanje pod temom „Osnaživanje žena“, stavljajući snažan naglasak na ulogu žena u javnoj umetnosti i društvu. Projekat je ciljano obuhvatio umetnice, uključujući i one iz nevećinskih zajednica, i istakao raznolike rodne i kulturne identitete kroz stvaranje murala. Ovaj integrisani pristup nije imao za cilj samo povećanje vidljivosti žena u umetnosti, već i osporavanje rodnih stereotipa i podršku učešću žena kao umetnica i preduzetnica.

Zajedno, ove inicijative šalju snažnu poruku: žene nisu samo žrtve koje su preživele nasilje ili pasivni predmet politika, već i stvarateljke, liderke i aktivne doprinositeljke kosovskom kulturnom i javnom životu.

Preporuke za dizajniranje, sprovođenje i evaluaciju rodno osetljivih umetničkih inicijativa

Nakon što smo istražili zašto i kako umetnost može biti snažan pokretač rodne ravnopravnosti, sada se okrećemo praktičnim smernicama za one koji planiraju umetničke projekte kroz rodnu prizmu. Sledeće preporuke pokrivaju ceo ciklus projekta: od dizajna i implementacije na terenu do praćenja i procene uticaja. Prateći ove korake, praktičari mogu pomoći da njihove inicijative budu ne samo efikasne i održive, već i zaista značajne za zajednice sa kojima žele da rade.

Dizajniranje inicijative

1. Sprovesti rodno osetljivu kontekstualnu analizu

Počnite tako što ćete razjasniti konkretno pitanje rodne ravnopravnosti koje želite da rešite i identifikovati učesnike i korisnike. Jednostavna rodna analiza može obuhvatiti pitanja:

- Koje su glavne rodne nejednakosti u ovoj zajednici ili sektoru?
- Na koje različite načine žene, muškarci i nebinarne osobe doživljavaju ove nejednakosti?
- Čiji se glasovi čuju, a čiji nedostaju? Kojim geografskim područjima se daje prioritet u umetničkim intervencijama?
    - Da li ovi napori aktivno uključuju žene i queer osobe u lokalnim ili marginalizovanim zajednicama ili su uglavnom koncentrisani u centralnim ili urbanim prostorima?

Ako je, na primer, cilj upotrebiti umetnost za suočavanje sa nasiljem u porodici u jednoj opštini, istražite lokalne stope prijavljivanja, kulturne norme i dostupne službe podrške. Mapirajte koje oblike umetnosti – dramu, narodnu muziku, murale itd. – zajednica već ceni ili koristi. Ova priprema će oblikovati i izbor poruke i umetničkog medija.

Važno je da, kada se bavite osetljivim temama kao što je nasilje nad ženama, izbegavate predstavljanje žena isključivo kao pasivnih žrtava ili reprodukovanje grafičkih scena. Umesto toga, usredsredite se na dostojanstvo, otpor, izdržljivost i strukturnu kritiku. Cilj treba da bude podizanje svesti i podsticanje na razmišljanje, bez ponovnog traumatizovanja publike ili jačanja narativa koji ih oslabljuju.

2. Postaviti jasne i merljive ciljeve

Iako se može činiti da je teško izmeriti umetnost, neophodno je definisati konkretne ciljeve, kako za proces, tako i za rezultate:

- Proces: „Angažovati X žena i Y muškaraca u zajedničkom stvaranju javnog murala“.
- Ishod: „Podići svest o Istanbulskoj konvenciji kod 70% posetilaca“ ili „Zabeležiti merljivu promenu u stavovima muških učesnika prema tradicionalnim rodnim ulogama (kroz anketu pre i posle aktivnosti)“.

Jasno definisani ciljevi takođe oblikuju dizajn projekta. Na primer, ako je cilj povećanje javne svesti, mobilna izložba koja dopire do raznovrsne publike može biti najefikasniji format. S druge strane, ako je fokus na osnaživanju žena, serija radionica umetničke terapije može ponuditi snažniji i podržavajući pristup.

3. Uključite ključne aktere i zajednicu u planiranje

Od samog početka usvojite participativni pristup. Formirajte savetodavnu grupu koja okuplja ključne lokalne aktere, kao što su aktivisti za prava žena, opštinski predstavnici (posebno ako su u pitanju javni prostori), edukatori (za obrazovne komponente) i drugi sa relevantnom ekspertizom.

Koristite ovu grupu da kolektivno razgovarate o ključnim odlukama: Koju temu će projekat istražiti? Koju poruku treba da prenese? Koji umetnički formati će najbolje odjeknuti kod ciljne publike? Istovremeno, identifikujte lokalne implementacione partnere, kao što su organizacije žena, omladinski centri, škole ili postojeći umetnički kolektivi, koji mogu pomoći u realizaciji projekta na terenu.

Izgradnja snažnih, saradničkih partnerstava ne samo da pomaže u mobilizaciji resursa već i osigurava da inicijativa bude ukorenjena u lokalnim strukturama i kontekstu. Ključno je uključiti i umetnike u fazu planiranja. Oni mogu dati dragocene savete o izvodljivosti, vremenskom okviru, budžetu i potencijalnim umetničkim ili logističkim izazovima.

4. Obezbedite adekvatne resurse i rodno osetljiv budžet

Planirajte unapred tako što ćete predvideti ključne troškove projekta, uključujući naknade za umetnike ili moderatore; materijale kao što su boje, pribor za rukotvorine, muzički instrumenti ili rekviziti; logistiku događaja kao što je iznajmljivanje prostora i audio/rasvetna oprema; promotivni rad (flajere, postere i kampanje na društvenim mrežama); i prevoz, posebno ako učesnici dolaze iz različitih područja. Ne zaboravite prilagođavanja koja osiguravaju inkluzivnost, kao što su briga o deci za majke, prevod u multietničkim sredinama ili pristupačnost za osobe sa ograničenim sposobnostima.

Dobro pripremljen i transparentan budžet pokazuje vašu posvećenost i profesionalnost. Ako su finansijski resursi ograničeni, istražite mogućnosti donacija u naturi, na primer, lokalna preduzeća mogu biti spremna da doniraju materijale, štampaju promotivne materijale ili ponude prostor bez naknade.

Podjednako važno je okupljanje dobro uigranog tima. Obavezno uključite pojedince sa stručnošću u oblasti rodne ravnopravnosti, veštinama u upravljanju projektima i umetničkim iskustvom. Definišite jasne uloge od samog početka, kao što su kontakt sa zajednicom, koordinacija logistike, dokumentacija i moderiranje diskusijom, kako biste osigurali nesmetanu i efikasnu implementaciju.

5. Planirajte bezbednosne i etičke aspekte

Ako se vaš projekat bavi osetljivim pitanjima, kao što su rodno nasilje, ratna trauma ili lične priče, neophodno je predvideti i emocionalne i društvene rizike. Na primer, ako su pozvane žene da podele svoje lične priče kroz pozorišnu predstavu ili javno umetničko delo, osigurajte da postoje odgovarajući sistemi podrške, kao što je prisustvo psihologa ili socijalnog radnika tokom i nakon aktivnosti.

Privatnost i informisani pristanak su podjednako važni. Uvek pribavite izričitu dozvolu pre fotografisanja ili snimanja učesnika, posebno kada radite sa maloletnicima, i jasno saopštite kako će se materijali koristiti, bilo za dokumentovanje, zastupanje ili javno deljenje. Poštovanje granica učesnika i osiguravanje njihovog dostojanstva su ključni za izgradnju poverenja i negovanje bezbednog i inkluzivnog okruženja.

Implementacija

1. Stvorite bezbedno i poverljivo okruženje

Atmosfera koju stvorite od prve probe ili grupnog sastanka će oblikovati ceo projekat. Osigurajte se da se svi učesnici, posebno oni iz marginalizovanih grupa, osećaju dobrodošlo, poštovano i sigurno.

Od početka postavite jasna pravila: poverljivost (ono što se podeli u grupi ostaje u grupi), neosuđivanje (bez ismevanja, sramoćenja ili stereotipizacije) i jednako učešće (izbegavati da samo nekoliko glasova dominira).

Negujte empatično slušanje i obezbedite fizički udoban prostor. Na primer, ako radite sa ženama iz ruralnih sredina koje ne mogu da ostave decu, učinite prostor prilagođenim deci obezbeđivanjem igračaka, bojanki ili brigu o deci na licu mesta.

U multietničkim sredinama ponudite usluge prevođenja ili dvojezične materijale (npr. albanski/srpski/romski) kako biste podstakli inkluziju i međusobno poštovanje.

2. Uravnotežite profesionalno vođenje sa kreativnom slobodom

Angažujte odgovarajuće stručnjake da vode umetnički proces, kao što su režiser lokalnog pozorišta, muralista ili kustos festivala, ali osigurajte da učesnici budu ko-stvaraoci, a ne samo sledbenici.

Podržite ih potrebnim tehničkim veštinama (npr. kako koristiti sprej boju, kako projektovati svoj glas), a zatim se povucite da omogućite prostor za njihove ideje.

Učesnici koji nisu profesionalci često doprinose u jedinstvenim i snažnim perspektivama. Na primer, mlade žene mogu u malim grupama stvarati stihove poezije, koji se potom mogu transformisati u kolektivnu pesmu.

Imajte na umu: proces je jednako važan kao i konačni proizvod. Redovno proveravajte sa grupom: Da li se osećaju da ih slušaju? Da li su angažovani? Budite fleksibilni i spremni na prilagođavanje. U jednom slučaju, kada su učesnici izgubili interesovanje tokom teorijskih diskusija o rodu, moderatori su prešli na aktivnosti igranja uloga i dozvolili da se koncepti pojave kroz vežbanje umesto kroz predavanja.

3. Dokumentujte proces i koristite kreativnu komunikaciju

Dokumentovanje vašeg rada služi za dva osnovna cilja: internu evaluaciju i spoljno zagovaranje. Dajte nekome zadatak da pravi fotografije, video zapise, citate učesnika i refleksije tokom celog procesa.

Podelite projekat sa javnošću preko lokalnih medija ili onlajn platformi, posebno ako se radi o javnom događaju. Pripremite kratko saopštenje za štampu ili seriju postova na društvenim mrežama koji jasno komuniciraju ciljeve i uticaj projekta.

Održavajte komunikaciju vizuelnom i vođenu pričom: objavljujte snimke iza kulisa, intervjue sa učesnicima ili kratka mišljenja koja ilustruju šta je iskustvo značilo onima koji su bili uključeni.

4. Obezbedite jednaku inkluziju tokom implementacije

Obratite pažnju na dinamiku grupe tokom implementacije. Ako muškarci počnu da dominiraju diskusijama ili preuzimaju liderske uloge neproporcionalno, intervenišite uz dužno poštovanje: menjajte redosled govora, dodeljujte ženama vođenje zadataka u malim grupama i osigurajte uravnoteženo učešće.

Podjednako obratite pažnju prema učesnicima iz LGBTIQ+ zajednice, etničkim manjinama ili drugima kojima preti marginalizacija. Ovo zahteva aktivno moderiranje i svesnu posvećenost inkluziji.

Pre svega, vaš projekat mora da otelotvoruje vrednosti rodne ravnopravnosti koje želi da promoviše, ne samo u poruci, već i u praksi.

5. Planirajte održivost i kontinuitet

Tokom celog projekta, identifikujte mogućnosti za održavanje momentuma i osiguravanje trajnog uticaja. Na primer, ako grupa mladih formira pozorišnu trupu tokom inicijative, proverite da li bi želeli da nastave kao zajednički klub. Ako žele, podržite ih u pronalaženju prostora, kao što je sala u javnoj biblioteci ili omladinskom centru.

Ako ste oslikali mural, razmislite o ponavljanju projekta u drugim naseljima ili uključivanju više umetnika kako biste proširili domet. Gde god je to moguće, radite na institucionalizaciji uspešnih ishoda, na primer, predložite da dobro primljen festival ili izvedba postane godišnji opštinski događaj.

Počnite rano sa planiranjem održivosti. Pozovite potencijalne donatore, partnere ili lokalne zainteresovane strane da prisustvuju događajima projekta, jer je lično iskustvo uticaja često ubedljivije od bilo kog izveštaja. Istovremeno, uložite u lokalne kapacitete: obučite mlade ili članove zajednice da vode buduće inicijative, osiguravajući da znanje i liderstvo ostanu u zajednici.

Praćenje, evaluacija i učenje

Prikupljajte i kvalitativne i kvantitativne podatke tokom celog projekta kako biste procenili uticaj i podržali buduće zagovaranje ili prijave za finansiranje.

Koristite jednostavne, pristupačne metode:

- Pratite broj učesnika – razvrstan po polu, starosti i pozadini
- Prikupljajte povratne informacije kroz otvorene diskusije, anonimne lepljive beleške ili kratke ankete
- Dokumentujte ključne trenutke, ishode i priče o promenama

Ovi alati ne samo da pomažu u merenju efikasnosti, već i čine vašu inicijativu vidljivijom i kredibilnijom i koja se može ponoviti na duži rok.

KULTURNI PRISTUPI DRUŠTVENIM PROMENAMA SA FOKUSOM NA NEVEĆINSKE ZAJEDNICE

Stefan Kalaba

Inkluzija nevećinskih zajednica – opšti kontekst

Kosovo je multietničko društvo u kojem različite zajednice, uključujući Albance, Srbe, Rome, Aškalije, Egipćane, Bošnjake, Turke, Gorance i druge, koegzistiraju i međusobno deluju unutar složenog i često krhkog društvenog pejzaža. Uprkos ovom bogatom koloritu identiteta, unutrašnju etničku dinamiku Kosova i dalje oblikuju istorijske tenzije, društvene podele, dugotrajni sukobi i kulturna podela.

Iako je kosovski pravni okvir značajno progresivan, garantujući prava nevećinskih zajednica, a u određenim slučajevima čak i prevazilazeći međunarodne standarde, ove pravne garancije često ostaju samo težnja. Institucionalni nedostaci, naročito nedostatak dosledne političke volje i efikasne primene na lokalnom nivou, sprečavaju da ova prava budu u potpunosti ostvarena. Konstantno etničko nepoverenje i strukturna segregacija dodatno ograničavaju praktičnu inkluziju nevećinskih zajednica u politički, društveni i kulturni život.

Kao rezultat toga, institucionalna arhitektura namenjena zaštiti i promociji inkluzije ostaje nepotpuna i nedovoljno razvijena. Pravni principi, iako postoje na papiru, nisu pretočeni u sistematsko i održivo uključivanje u praksi. Ovi izazovi su vidljivi i na nivou zajednica, gde se napori za socijalnu inkluziju često suočavaju sa problemom da pridobiju momentum i postignu trajan efekat. Pokušaji integracije nevećinskih glasova u širi civilni proces se često sukobljavaju sa duboko ukorenjenim političkim podelama i društvenim predrasudama, ostavljajući smislenu integraciju nedostižnom.

Napori da se smanje društvene nejednakosti traju decenijama, pri čemu organizacije civilnog društva i međunarodni partneri rade na promociji ravnopravnosti, razvoju politika inkluzije i negovanju poverenja među zajednicama. Uprkos ovim naporima, duboke podele i dalje postoje, ukazujući na to da postojeće strategije nisu uspele da reše osnovne strukturne i kulturne barijere. Ono što je Kosovu sada potrebno je novi pristup: mehanizmi odozdo nagore, vođeni od strane zajednice, koji osnažuju marginalizovane grupe da vode sopstvene procese inkluzije.

Inovacija u ovom kontekstu znači više od novih alata ili politika odozgo nadole, podrazumeva dizajniranje participativnih modela koje vodi zajednica i koji daju prioritet perspektivama marginalizovanih grupa u svakoj fazi donošenja odluka. Jedan takav pristup je korišćenje umetnosti i kulture kao katalizatora za socijalnu inkluziju.

Na globalnom nivou, kreativno izražavanje je dugo igralo ulogu u povezivanju podeljenih zajednica. Međutim, na Kosovu ovaj potencijal ostaje uglavnom neiskorišćen, ograničen jezičkim barijerama, spornim kulturnim identitetima i nedostatkom sistematskog programiranja. Vodič za promociju korišćenja umetnosti i kulture u lokalnim inicijativama je izrađen kako bi pomogao u prevazilaženju ovog jaza. Nudi strukturirana uputstva za planiranje, sprovođenje i evaluaciju inicijativa zasnovanih na umetnosti, predviđajući izazove u svakoj fazi procesa.

Njegova svrha je da podrži praktičare, aktere civilnog društva, organizatore zajednice i društveno angažovane umetnike u korišćenju umetnosti i kulture kao efikasnih alata za promociju društvenih promena i izgradnju inkluzivnijih, kohezivnijih zajednica.

Relevantnost vodiča za etnički inkluzivno programiranje

Vodič je dizajniran da unese novu energiju u međuetničke odnose nudeći strukturisane, kulturološki osetljive metodologije za dizajniranje i sprovođenje inkluzivnih umetničkih i kulturnih aktivnosti. Oslanjajući se na najbolje prakse etnički inkluzivnog kulturnog programiranja i prilagođen post-konfliktnom kontekstu Kosova, vodič predstavlja i teorijske okvire i praktične primere.

Ključna karakteristika vodiča je uključivanje studija slučaja sa Kosova, omogućavajući budućim praktičarima da uče iz postojećih modela, procene potencijalne rizike i prilagode proverene prakse svojim uslovima. Kada se jednom integriše u programske aktivnosti, vodič postaje vredan resurs za organizacije civilnog društva, umetničke kolektive i pojedince, naročito one koji deluju u nevećinskim ili mešovitim zajednicama, omogućavajući im efikasnije dizajniranje, upravljanje i evaluaciju inkluzivnih kulturnih inicijativa.

Važno je da inkluzivne strategije opisane u ovom vodiču nisu ograničene samo na etničku pripadnost. One se protežu na širok spektar marginalizovanih grupa, uključujući žene, mlade, osobe sa invaliditetom, LGBTIQ+ i druge. Ova međusektorna primenjivost pozicionira vodič kao vitalan resurs za promociju šire društvene kohezije, nešto što je Kosovu hitno potrebno. Podsticanjem vidljivosti, saradnje i ravnopravnosti preko društvenih razlika, vodič nudi put ka transformaciji podeljenog civilnog sektora u otporniji, inkluzivniji i uticajniji civilni ekosistem.

Kulturne prakse kao temelj civilnog angažmana nevećinskih zajednica

Marginalizovane grupe na Kosovu, naročito nevećinske etničke zajednice, dugo su se oslanjale na svoje kulturno nasleđe i umetničko izražavanje kako bi sačuvale kolektivni identitet i prevazišle političke izazove. Tradicionalni i savremeni oblici muzike, igre, vizuelne umetnosti i pisanih narativa služe ne samo kao kreativno izražavanje, već i kao mehanizmi za jačanje solidarnosti zajednice i osnaživanje etničkog identiteta. Kroz kulturne prakse, izložbe i formate pripovedanja, pripadnici nevećinskih zajednica su stvorili neformalne „sigurne prostore“, veze međusobne podrške koje im pomažu da izdrže spoljne pritiske, transformišu lično izražavanje u kolektivnu akciju i odupru se marginalizaciji.

Pored jačanja unutrašnje kohezije, umetnost i kultura takođe funkcionišu kao univerzalni jezik koji prevazilazi etničke granice. Zajednički kulturni događaji, kao što su

izložbe saradnje ili međuetničke muzičke radionice, olakšavaju dijalog među zajednicama, podstiču interakciju i omogućavaju razmenu iskustava i aspiracija. Ova univerzalnost umetničkog izražavanja omogućava empatiju i razumevanje, dozvoljavajući učesnicima različitih pozadina da komuniciraju izvan jezika, osporavaju stereotipe i grade mostove, posebno tamo gde formalni kanali dijaloga ostaju ograničeni ili neefikasni.

Organizacije civilnog društva na Kosovu su odavno prepoznale i iskoristile ovaj potencijal. Umetnost i kultura pružaju pristupačne tačke za učešće sa niskim barijerama: one su naširoko privlačne, zahtevaju minimalno formalno obrazovanje ili materijalne resurse i dostupne su različitim starosnim grupama i pozadinama. Njihova emocionalna rezonanca pomaže u brzoj izgradnji poverenja među učesnicima, što je suštinski element u podeljenim ili post-konfliktnim zajednicama.

Ove prednosti dovele su do toga da OCD-i sve više koriste umetnost i kulturu kao alate za rešavanje gorućih društvenih briga, mobilisanje zajednica, promociju dijaloga i podsticanje građanskog učešća. Time postavljaju važne temelje za inkluzivnija društva i jaču solidarnost među zajednicama.

Umetnost i kultura kao mehanizmi za društvene promene na Kosovu – prepreka učešću u podeljenim ili post-konfliktnim okruženjima

Dizajniranje civilnih programa koji istinski uključuju nevećinske zajednice predstavlja izazov svuda, a posebno u post-konfliktnim sredinama kao što je Kosovo. Strukturne prepreke (ekonomske nejednakosti i oskudni resursi), društvene barijere (međuetnički sukobi i duboko nepoverenje) i političke poteškoće (institucionalna isključenost, delimična politička volja i otvoreni pritisci) čine međusobno povezanu mrežu sa kojom se svaka inicijativa mora suočiti.

Za nevećinske grupe na Kosovu, posebno za srpsku zajednicu, ovi izazovi su dodatno otežani neisceljenim ranama rata. Proces tranzicione pravde još uvek nije doneo potpuno priznanje svih žrtava, značajnije reparacije ili društveno suočavanje sa prošlošću. Bez te katarze, nepoverenje ostaje, pomirenje stagnira, a inkluzivno učešće ostaje nedostižno.

Efektivno programiranje koje obuhvata etničku inkluziju stoga zahteva osetljive i prilagodljive strategije. Praktičari moraju najpre prepoznati i razumeti ključne prepreke koje oblikuju lokalni kontekst:

1. Politička polarizacija i nasleđe sukoba

Duboko ukorenjeno nepoverenje među etničkim grupama, posebno u opštinama sa većinskI srpskim stanovništvom, često dovodi do toga da se građanske inicijative posmatraju kroz političku prizmu, što obeshrabruje svrsishodno učešće zbog straha

od pristrasnosti, negativnih reakcija ili pritiska zajednice. Sukobljeni narativi o ratnoj prošlosti dodatno učvršćuju mentalitet „pobednik protiv gubitnika“, što otežava uspostavljanje zajedničkih, neutralnih građanskih ciljeva. U takvim politički polarizovanim kontekstima, dominantni javni narativi, koje oblikuju stranački lideri i mejnstrim mediji, imaju tendenciju pojačavanja retorike podela i normalizuju društvenu distancu kao prihvatljiv način ponašanja.

2. Fizička segregacija i ograničena mobilnost

Mnoge nevećinske zajednice na Kosovu žive u izolovanim naseljima sa minimalnom ili nikakvom društvenom interakcijom sa okolnim većinskim stanovništvom. Ova izolacija proizilazi iz kombinacije faktora: nasleđa političkog i etničkog sukoba, praktičnih ograničenja kao što je neadekvatna saobraćajna infrastruktura i opšteprisutne zabrinutosti zbog bezbednosti i slobode kretanja. Ove opipljive barijere pogoršavaju psihološke barijere, gde strah i percepcija nesigurnosti dovode pojedince do samoizolacije, dodatno ograničavajući mogućnosti za međuetničke kontakte i inkluzivno civilno angažovanje.

3. Sociokulturne predrasude i jezičke barijere

Istorijski ukorenjeni stereotipi, stigma i uzajamno nepoverenje među zajednicama su dugo sprečavali i civilne praktičare i pripadnike zajednica da se uključe u zajedničke inicijative. Na Kosovu ove podele dodatno produbljuju postojeće jezičke barijere koje ometaju svakodnevnu komunikaciju i ograničavaju pristup informacijama o građanskim mogućnostima. Kao rezultat toga, zajednice često ostaju izolovane, odsečene od programa usmerenih na podsticanje socijalne inkluzije i jačanje kohezije među zajednicama.

Zajedno, ovi faktori stvaraju izuzetno zahtevno okruženje za inkluzivno civilno delovanje. Njihovo prevazilaženje zahteva pristupe koji prevazilaze standardne metode rada na terenu ili uniformne šablone projekata, koristeći metode koje se prilagođavaju lokalnoj realnosti i podstiču istinsku mobilizaciju zajednice. Kao što ova publikacija ilustruje, malo je alata koji se mogu porediti sa snagom umetnosti i kulture u premošćavanju podela, podsticanju empatije i promovisanju socijalne kohezije u složenom post-konfliktnom kontekstu Kosova.

Prednosti programa umetnosti i kulture u inkluziji nevećinskih zajednica

Umetnost i kultura su moćni alati za podsticanje društvenog napretka i izgradnju pravednijeg i inkluzivnijeg društva. Njihovi pristupačni formati omogućavaju pojedincima i zajednicama da se uključe u kritičko preispitivanje, osporavaju diskriminatorne norme i izraze sopstvena životna iskustva na načine koji imaju širok odjek. Kulturno izražavanje

pojačava glasove marginalizovanih i podiže javnu svest o izazovima sa kojima se ove grupe suočavaju. Kao takve, inicijative zasnovane na umetnosti predstavljaju posebno efikasno sredstvo za unapređenje inkluzije marginalizovanih društvenih grupa, uključujući etničke i nevećinske zajednice.

Ove prednosti su naročito vidljive u tri ključne oblasti:

- **Jačanje kolektivnih identiteta izvan postojećih podela**

  Na Kosovu, obeležja identiteta, kao što su etnička pripadnost, pol, religija i druga, često deluju kao linije podele, podstičući društvenu fragmentaciju i međusobno nepoverenje. Umetnost ima potencijal da prevaziđe ove podele negovanjem zajedničkih identiteta kroz saradnju: kao koautori, izvođači, aktivisti ili učesnici u dijalogu. Ove nove, kolektivne uloge nastaju kroz sam stvaralački proces, omogućavajući pojedincima da se povežu izvan nasleđenih granica. Preusmeravanjem fokusa sa fiksnih identiteta na zajedničko umetničko izražavanje, umetnost podstiče dublji osećaj pripadnosti utemeljen u zajedničkom iskustvu, a ne na društvenim podelama.

- **Stvaranje društvenog dijaloga van jezičkih barijera**

  Efikasna komunikacija je ključna za etnički inkluzivne programe, ali na Kosovu jezičke razlike i dalje predstavljaju veliku prepreku, dodatno otežane nedostatkom višejezičnog obrazovanja u formalnom školskom sistemu. Umetnost u ovom kontekstu nudi izrazitu prednost. Vizuelni, muzički i performativni mediji, kao što su slike, ritam, pokret i gestovi, mogu komunicirati preko jezičkih razlika. Ovi neverbalni oblici izražavanja omogućavaju učesnicima da dele perspektive, emocije i iskustva bez potrebe za zajedničkim govornim jezikom.

- **Negovanje osećaja prihvatanja među nevećinskim zajednicama**

  Princip je jednostavan: zajednički rad i saradnja su među najefikasnijim načinima za izgradnju poverenja i rušenje barijera, a umetnost pruža prirodnu platformu za oboje. Kada članovi većinskih i nevećinskih zajednica sarađuju na kreativnim projektima, bilo da je reč o komponovanju muzike, izvođenju u pozorištu ili ko-produkciji izložbi, oni se međusobno doživljavaju kao partneri, a ne kao autsajderi. Ova saradnja podstiče empatiju, smanjuje predrasude i postavlja temelje za uzajamno priznanje i poštovanje. Vremenom, pomaže u stvaranju društvenog okruženja u kojem se različitost priznaje, prihvata i ceni.

Ukratko, snaga umetnosti i kulture leži u sposobnosti da okuplja ljude, prevazilazi podele i inspiriše zajedničko delovanje. Uključivanje ovih elemenata u građanske programe ne samo da obogaćuje iskustvo svih učesnika, već i postavlja temelje za otpornije, inkluzivnije zajednice i snažniji, povezaniji civilni sektor.

Dizajniranje inkluzivnih kulturnih inicijativa

Dizajniranje kulturnih inicijativa koje istinski uključuju nevećinske zajednice zahteva više od dobre volje — zahteva jasan, sistematičan pristup koji stavlja lokalne perspektive u centar svake faze. Praktičari moraju prepoznati jedinstvenu istoriju, odnose moći i logističke prepreke sa kojima se ove zajednice suočavaju, a zatim se obavezati na proces zasnovan na uzajamnom poverenju i zajedničkom vlasništvu od prvog dana. Prateći dole navedene strukturisane korake, od ranog angažovanja partnera do transparentnih povratnih informacija, inicijative mogu ostati ukorenjene u lokalnim realnostima i ostvariti trajan, značajan uticaj.

U nastavku je mapa puta koja usmerava svaki korak ovog inkluzivnog procesa:

Korak 1: Pronađite partnere

Počnite tako što ćete identifikovati lokalne partnere čiji kredibilitet i znanje o zajednici mogu pomoći u izgradnji istinskog angažovanja. Izbegavajte pretpostavku da već shvatate lokalnu dinamiku. Umesto toga:

- Identifikujte lokalne civilne i zajedničke lidere, kao i umetnike koji su pokazali iskustvo u radu sa nevećinskim grupama i kontaktirajte ih.
- Tražite partnerstva sa inicijativama u lokalnoj zajednici koji već uživaju poverenje u svojim zajednicama. Uključite ih u zajedničko osmišljavanje i zajedničko sprovođenje aktivnosti. Ovi partneri donose neophodno lokalno znanje, postojeće mreže i kredibilitet, obezbeđujući da inicijativa odražava realnost zajednice, a ne spoljne pretpostavke.
- Uključite mlade aktiviste u usponu i neformalne umetničke kolektive koji deluju na nivou inicijativa u lokalnoj zajednici. Njihove sveže perspektive i veze sa vršnjacima mogu doneti dragocenu energiju i pomoći u širenju dosega vašeg projekta.

Korak 2: Inkluzivno planiranje

Prava inkluzija počinje u fazi planiranja. Čekati do početka implementacije je prekasno – mogu se previdеti ključne potrebe i rizici, što rezultuje loše prilagođenim inicijativama. Evo kako osigurati inkluzivnost od samog početka:

- **Organizujte male fokus grupe ili konsultacije** sa vašim lokalnim partnerima. Ovi razgovori će vam pomoći da razumete lokalne kulturne norme, tabue, aspiracije i osetljivosti. Ovo su ključne informacije za uspešnu implementaciju.
- **Integrišite lokalne elemente u vašu inicijativu kako bi ona odjeknula kod ciljne zajednice.** Na primer, koristite poznate simbole ili tradicionalne muzičke motive, umesto nametanja spoljnih tema.
- **Osigurajte se da logistički aranžmani odražavaju prakse zajednice:** birajte pristupačna mesta, zakazujte događaje oko verskih praznika ili porodičnih obaveza i obezbedite inkluzivne sadržaje kao što su rodno osetljiv prostor, prevod i kulturno prikladne usluge keteringa.

Korak 3: Prilagodite standardne modele planiranja

Generički projektni modeli često ne uzimaju u obzir realnost podeljenih ili post-konfliktnih okruženja. Prilagodite vaš implementacioni dizajn u skladu sa tim:

- **Testirajte vaše pretpostavke:** Konvencionalni planovi projekata obično podrazumevaju zajednički jezik, neutralne građanske prostore i neograničenu mobilnost učesnika, uslove koji možda ne postoje u kosovskom kontekstu.
- **Izgradite modularni okvir projekta:** Podelite svaku aktivnost na male, samostalne komponente, kao što su teme za diskusiju, kreativne vežbe ili javni događaji poput izložbi ili koncerata. Ovaj modularni pristup omogućava moderatorima da prilagode program lokalnim kontekstima, dozvoljavajući im da biraju, modifikuju ili izostave određene elemente na osnovu osetljivosti zajednice ili praktičnih ograničenja.
- **Prepoznajte lokalne poteškoće bez pretpostavki ili osuđivanja.** Na primer, u zajednicama sa većinskim srpskim stanovništvom, počnite sa individualnim radionicama za razvoj veština pre uvođenja međuetničke saradnje, kako biste odgovorili na početne nivoe komfora. U RAE zajednicama razmislite o korišćenju neformalnih javnih prostora za aktivnosti, jer formalne institucije možda nisu pouzdane ili lako dostupne.

Korak 4: Predvidite političke i društvene okidače

Ovaj korak je od suštinskog značaja za osiguranje da kulturne inicijative ostanu inkluzivne, bezbedne i neutralne. U politički osetljivim sredinama poput Kosova, gde se kulturni događaji često tumače kroz stranačku ili ideološku prizmu, čak i dobronamerne akcije mogu izazvati nenamerne tenzije. Predviđanje ovih okidača pomaže praktičarima da zaštite učesnike, podstaknu angažovanje i očuvaju poverenje unutar zajednice.Kako to uraditi:

- **Napravite jednostavnu matricu odlučivanja koja mapira potencijalne osetljivosti —** kao što su periodi izbora, verski obredi ili nacionalne komemoracije — uz moguće adaptacije ili alternative. Ovo pomaže da se vizualizuje kada i gde je potreban oprez.
- **Koristite matricu da biste prilagodili raspored, sadržaj ili izbor lokacije/mesta održavanja** kako bi se izbeglo nenamerno izazivanje tenzija. Redovno je proveravajte tokom planiranja svake aktivnosti projekta.

Korak 5: Izgradite transparentne mehanizme za povratne informacije

Tekuće povratne informacije osiguravaju da se učesnici osećaju odgovornim za proces i da inicijativa i dalje odgovara njihovim potrebama. Da biste to uradili:

- **Obezbedite višejezične kutije za komentare** (fizičke ili digitalne) za anonimne predloge ili zabrinutosti.
- **Sprovedite kratke ankete nakon aktivnosti,** prevedene na lokalne jezike zajednica, kako bi prikupili trenutne povratne informacije o tome šta je funkcionisalo, a šta treba prilagoditi.
- **Organizujte periodične sastanke zajednice** (refleksije) gde članovi nevećinske zajednice mogu da podele svoja iskustva i predlože poboljšanja. Ovo pomaže da njihovi glasovi oblikuju napredovanje projekta.

Ovih pet koraka nudi praktičan smer za razvoj inkluzivnih, održivih kulturnih inicijativa za nevećinske zajednice. Postavljajući lokalne glasove u centar, prilagođavajući se realnim ograničenjima i održavajući transparentnost tokom celog procesa, inicijative mogu podstaći istinsku inkluziju i ostaviti trajan uticaj.

Metode i pristupi u kreiranju etnički inkluzivnih kulturnih projekata

Postizanje istinske inkluzije nevećinskih zajednica iziskuje suštinsku promenu u odnosu na tradicionalno programiranje odozgo-nadole, koje je još uvek uobičajeno u civilnim inicijativama, ka ko-kreativnom modelu koji aktivno uključuje zajednice u svakoj fazi. Ova promena se oslanja na raznovrstan skup participativnih metoda i kulturno prilagođenih alata koji promovišu smisleno angažovanje i zajedničko vlasništvo.

Kao što je istaknuto u prethodnim odeljcima, uspeh inkluzivnih kulturnih inicijativa zavisi od nekoliko ključnih faktora: temeljne analize konteksta, zajedničkog dizajniranja projekta, kulturne i jezičke adaptacije i prakse participativnog programiranja. Zajedno, ovi elementi osiguravaju da inicijative budu odgovorne u pogledu realnosti zajednice i podstiču dugoročno lokalno vlasništvo.

Ispod je nekoliko proverenih, u zajednici utemeljenih participativnih metoda relevantnih za kosovski kontekst, odnosno alata koje praktičari treba da razmotre kada teže autentičnom učešću i lokalno vođenim rezultatima:

- Ko-stvaralaštvo i javne konsultacije

Uključite članove zajednice, lokalne partnere, umetnike sa lokalnog nivoa i aktiviste u izradu ciljeva, tema i sadržaja projekta. Fokus grupe, radionice i konsultativne sesije su efikasni alati za ovu svrhu, jer podstiču zajedničko vlasništvo i potvrđuju lokalno znanje od samog početka.

Ko-stvaralaštvo pretvara učesnike u aktivne aktere, a ne u pasivne primaoce. Ovaj pristup, koji je opšteprihvaćen u muzejima, pozorištima i kulturnim ustanovama širom Evrope, pokazao se kao način da se proširi angažovanje publike i produbi ulaganje zajednice u kulturne prostore.

- Participativni upravni i savetodavni odbori

Uspostavite inkluzivna tela za donošenje odluka, kao što su upravni odbori, savetodavni odbori ili tehničke radne grupe, sastavljene od umetnika, predstavnika OCD-a i lidera zajednica. Ove strukture obezbeđuju da raznovrsni glasovi utiču na svaku fazu projekta, grade zajedničku odgovornost i povećavaju legitimitet i transparentnost.

Ovaj model upravljanja pomaže da se osigura da inicijativa odgovara na stvarne potrebe i očekivanja zajednice. Umetničke institucije širom Evrope sve više koriste ovaj pristup kako bi preraspodelile ovlašćenja i ojačale saradnju sa lokalnim zajednicama.

- Mobilni pristup i pop-ap kulturni programi

Umesto da očekujete da publika iz marginalizovanih zajednica dolazi na centralna mesta, donesite kulturni program direktno u inicijative u lokalnoj zajednici bez formalne infrastrukture. Mobilne ili pop-ap inicijative uklanjaju geografske i logističke prepreke,

proširuju pristup nedovoljno zastupljenim grupama i omogućavaju učešće prema uslovima same zajednice.

Ovaj pristup oličava opšteprihvaćeni princip da „umetnost pripada svuda gde se ljudi okupljaju“ i koristi se na globalnom nivou kao ključna strategija za proširenje kulturne inkluzije među marginalizovanim grupama.

- Mapiranje zajednice i pristupi zasnovani na dobrima

Identifikujte formalna i neformalna kulturna dobra u vašim ciljnim oblastima, uključujući ustaljene prostore, kafiće, javne trgove i neformalna mesta okupljanja, i integrišite ih u svoje planiranje od samog početka. Ova međunarodno priznata metoda omogućava inicijativama da otkriju skrivene resurse, aktiviraju pouzdane lokalne mreže i efikasnije dopru do marginalizovanih grupa. Utemeljujući inicijative u prostorima koji su već poznati zajednici, ovi pristupi jačaju poverenje, povećavaju učešće i promovišu dugoročnu održivost.

Ove metode nisu zamišljene kao rigidna kontrolna lista, već kao prilagodljiva polazna tačka. Praktičari treba da procene svoj konkretni kontekst, razmotre prikladnost svakog pristupa i zatim ih repliciraju ili prilagode kako bi podstakli istinsko inkluzivno kulturno angažovanje. Što je proces prilagođeniji i participativniji, veće su šanse za postizanje značajnog uticaja koji se vodi prema zajednici.

Alati za implementaciju projekata koji osiguravaju inkluziju nevećinskih zajednica

Kao što je ranije naglašeno, postizanje etnički inkluzivne implementacije zahteva više od dobre namere – zahteva namernu upotrebu strukturisanih alata za planiranje, implementaciju i praćenje, sa jasnim, merljivim indikatorima. Ovi alati omogućavaju praktičarima da inkluzivne namere pretoče u akciju, usklađujući dizajn projekta sa životnim realnostima nevećinskih zajednica, prilagođavajući se lokalnim kontekstima i olakšavajući smisleno učešće.

Važna napomena: lako se svaki alat može prilagoditi specifičnim potrebama vaše inicijative, ako se budete pridržavali osnovnih indikatora iz ovog vodiča pomoći će vam da osigurate doslednost, relevantnost i autentično vlasništvo zajednice.

Sledeća lista predstavlja ključne alate i logističke elemente koje praktičari treba da razmotre kako bi efikasno prilagodili i implementirali inkluzivne kulturne inicijative:

1. Kontrolna lista uslova za prilagođavanje (ARC)

- Proverite ceo predlog vašeg projekta i svu prateću dokumentaciju, uključujući budžete, vremenske okvire i logistiku, i razvijte **Kontrolnu listu uslova za prilagođavanje** kako biste identifikovali sve elemente koji mogu zahtevati prilagođavanja prema kulturi ili kontekstu. Ovo može uključivati jezik, kulturne reference, lokaciju događaja, budžetske stavke ili vizuelni i sadržajni dizajn.
- Jasno označite svaki deo vašeg predloga i aneksa kao **Osnovni** (standard u svim kontekstima) ili **Prilagodljivi** (zahteva lokalno prilagođavanje). Označite sva prilagodljiva polja kako bi adaptacija bila ciljana i efikasna, izbegavajući potrebu za redizajniranjem celog plana.
- Okupite lokalne partnere i aktere da potvrde **Prilagodljive** elemente, kako bi predložene izmene odražavale norme, potrebe i očekivanja zajednice pre finalizovanja dizajna.

2. Planer lokacije i vremena

- Procenite potencijalne lokacije aktivnosti na osnovu pristupačnosti (prevoz, udaljenost od zajednice, bezbednost) i da li su pogodne u kulturnom kontekstu (neutralnost prostora, rodno osetljivi aranžmani itd.).
- Uskladite vreme događaja sa lokalnim kalendarima – izbegavajući velike verske praznike, političke događaje, pijačne dane i periode glavnih poljoprivrednih radova. Razmotrite dnevne rutine kao što su vreme škole, smene radnika i okupljanja u zajednici kako biste maksimizovali posećenost i kulturnu osetljivost.
- Koristite **Planer lokacije i vremena** uz doprinos lokalnih partnera kako biste potvrdili da vaš izbor poštuje lokalnu dinamiku i da nenamerno ne isključuje ili otuđuje članove zajednice.

3. Spisak za procenu kontekstualnog i kulturnog rizika

- Izradite šablon za mapiranje rizika koji ističe političke, društvene ili kulturne okidače, kao što su izbori, datumi komemoracija ili festivali, koji mogu uticati na implementaciju projekta ili učešće zajednice.

- Pored toga, napravite kalendar ključnih datuma i lokalnih događaja kako biste oblikovali planiranje rasporeda i sadržaja, i izbegli pogrešne korake koji bi mogli biti shvaćeni kao provokativni ili neosetljivi.
- Sarađujte sa lokalnim akterima na proceni verovatnoće i ozbiljnosti rizika i kreirajte odgovarajuće ublažavajuće mere sa jasnim odgovornostima, rokovima i raspodelom resursa.

4. Inkluzivni sistem povratnih informacija

- Dizajnirajte sistem za prikupljanje i integraciju povratnih informacija učesnika, koristeći alate kao što su anonimne kartice za komentare, upitnici o događaju ili vežbe za razmišljanje pre i posle aktivnosti. Ovo će pomoći u proceni uticaja, razotkrivanju naučenih lekcija i unapređenju budućih aktivnosti.
- Obezbedite da povratne informacije budu prihvaćene i vraćene učesnicima na njihovom željenom jeziku. Komuniciranje onoga šta se čulo i koje su mere preduzete kao odgovor je vitalna mera za izgradnju poverenja koja jača transparentnost, odgovornost i lokalno preuzimanje odgovornosti.

Ovi alati su dizajnirani da pomognu praktičarima da pređu sa reči na delo, ugrađujući inkluziju u operativno jezgro svojih inicijativa. Kada se koriste promišljeno i u saradnji, podržavaju kontekstualno osetljive, adaptivne i pravednije ishode projekta.

Ključni indikatori za praćenje etničke inkluzivnosti

Efikasno praćenje etničke inkluzivnosti u okviru kulturnih i umetničkih programa zahteva dobro definisan skup indikatora koji prate učešće, raspodelu resursa, zastupljenost i druga merila koja odražavaju istinsko angažovanje i odgovornost. Bez merljivih repera, inkluzija rizikuje da ostane anegdotska, neujednačena ili površna.

Sledeći spisak predstavlja skup opštih indikatora primenljivih u različitim vrstama umetničkih i kulturnih inicijativa. Praktičare ohrabrujemo da ih usvoje u celosti ili prilagode u skladu sa specifičnim kontekstom i ciljevima projekta.

1. Raznolikost učešća:

Indikator: Udeo nevećinskih učesnika uključenih u projektne aktivnosti u odnosu na njihov udeo u ciljnoj populaciji ili specifičnim ciljevima projekta.

Primer: Rezervišite 4 od 10 podgrantova posebno za umetnike iz nevećinskih zajednica.

2. Jednaka raspodela resursa:

Indikator: Procenat sredstava projekta i materijalnih resursa (npr. grantovi, stipendije, podrška u produkciji) direktno dodeljenih učesnicima iz nevećinskih zajednica.

Primer: Dodeliti 40% ukupnog budžeta za podgrantove inicijativama koje vode ili od kojih imaju koristi nevećinske grupe.

3. Uključivanje u donošenje odluka:

Indikator: Zastupljenost osoba iz nevećinskih zajednica u ključnim strukturama za odlučivanje, kao što su upravni odbori, savetodavna tela ili timovi za zajedničko dizajniranje.

Primer: Obezbediti da najmanje 30% mesta u upravnom odboru zauzimaju predstavnici iz nevećinskih zajednica.

4. Inkluzivna komunikacija:

Indikator: Dostupnost komunikacionih materijala (publikacije, kontakt sa zajednicom, dokumentacija) na primarnim jezicima koje govore nevećinske zajednice.

Primer: Prevesti sve ključne izveštaje, pozivnice za događaje i promotivne materijale na srpski i romski jezik.

5. Kulturna relevantnost:

Indikator: Broj projektnih aktivnosti koje integrišu simbole, narative, prakse ili umetničke forme nevećinske kulture.

Primer: U svakom izdanju festivala predstaviti tradicionalnu muziku ili rukotvorine iz najmanje dve nevećinske zajednice.

6. Odziv na povratne informacije:

Indikator: Procenat sugestija ili zabrinutosti koje su izneli učesnici koji nisu većina, a koje su razmotrene ili integrisane u naredne faze projekta.

Primer: Pratiti i izvestiti o tome kako se 75% ideja koje je podnela zajednica uključuje u sledeći ciklus aktivnosti.

7. Održivo učešće:

Indikator: Stopa ponovljenog angažovanja među nevećinskim učesnicima u različitim fazama ili događajima projekta.

Primer: Ciljajte na stopu povratka od 60% nevećinskih učesnika iz jednog kruga programa u drugi.

Ovi indikatori pružaju praktičan okvir za procenu etničke inkluzivnosti i obezbeđivanje odgovornosti tokom sprovođenja projekta. Kada se primene sistematski, pomažu da se inkluzija premesti iz retorike u merljivu stvarnost.

Prakse iz stvarnog života na Kosovu i dobri primeri etnički inkluzivnih programa

I. Mobilnost i domet kulturnih programa na lokalnom nivou – snimanje u ruralnim područjima

Rolling Film Festival donosi romske i interkulturalne filmove direktno u romska naselja širom Kosova, prikazujući ih u školama i centrima za zajednicu. Nakon svake projekcije sledi dvojezična diskusija na romskom i albanskom jeziku, čime se ruše geografske i infrastrukturne barijere, istovremeno afirmišući marginalizovane narative i podstičući istinski interkulturalni dijalog. Priznat u okviru Nacionalnog akcionog plana za integraciju Roma na Kosovu, ovaj mobilni model proširuje kulturna prava i civilno učešće na zajednice koje su često ostavljene na periferiji.

Program DokuFesta „Bioskop na vašem pragu“ na sličan način donosi film u ruralne zone Prizrena kroz prenosive komplete za projekciju i sisteme na solarno napajanje. Dokumentarci se prikazuju na seoskim trgovima ili u školskim dvorištima, a nakon projekcije održavaju se diskusije prilagođene lokalnoj publici. Ovaj pristup prevazilazi kako infrastrukturne tako i jezičke barijere, oživljava učešće zajednice i odražava princip da „umetnost pripada svuda gde su ljudi“.

Naučene lekcije

- Lokalna partnerstva su od suštinskog značaja. Saradnja sa pouzdanim moderatorima u zajednici i institucijama obezbeđuje logističku izvodljivost i produbljuje podršku zajednice.
- Bilateralno moderiranje diskusijama jača dijalog. Vođenje diskusija i na većinskom i manjinskim jezicima afirmiše raznolika iskustva i proširuje angažman.
- Fleksibilne tehničke postavke povećavaju doseg. Korišćenje mobilnih aparata na solarno napajanje omogućava programiranje u zonama sa nedovoljnim resursima bez oslanjanja na fiksnu infrastrukturu.

II. Izgradnja zajedničkog identiteta kroz umetnost

Kolektivna izložba „Pevam telesnu energiju, Armiji onih koje volim“, koju je kurirala Vesa Sahatçiu u Barabar Centru u oktobru 2023, ilustruje način na koji umetnost može da izgradi zajednički identitet među mladim umetnicima različitih etničkih pozadina. Kao deo ArtSphere projekta koji sprovode Integra i CASA, izložba je okupila više od dvadeset mladih umetnika iz albanske, srpske, bošnjačke i drugih zajednica oko zajedničke teme ljudskog tela. Telo je zamišljeno kao mesto kulture, otpora i ranjivosti, što je omogućilo umetnicima i publici da prevaziđu uske etničke okvire i povežu se kroz zajedničko ljudsko iskustvo.

Inicijativa je naglasila podršku mladim i umetnicima u usponu iz svih zajednica, sa ciljem da se poveća javna vidljivost njihovog rada i ojača njihov profesionalni identitet dok stupaju na kulturnu scenu Kosova. Ova inicijativa je takođe postigla retko dostignuće: saradnju studenata Univerziteta u Prištini i Univerziteta u Mitrovici, umetnika koji nikada ranije nisu zajedno radili u post-konfliktnom Kosovu. Ovaj ishod je postao moguć zahvaljujući okviru osetljivom na sukob, inkluzivnom moderiranju i ciljanom pristupu preko pouzdanih zajedničkih mreža.

Naučene lekcije

- Okvir osetljiv na konflikt omogućava bezbednu saradnju. Univerzalna tema kao što je ljudsko telo pružila je neutralnu osnovu za učešće bez političkih konotacija.
- Kontekstualno osetljiva komunikacija proširuje pristup. Višejezični materijali i ciljani rad na terenu su obezbedili da se sve zajednice osete pozvano i zastupljeno.
- Inkluzivno moderiranje podstiče zajedničko vlasništvo. Uključivanje svih umetnika u kuratorske odluke pomoglo je u izgradnji međusobnog poštovanja i odnosa koji su nastavljeni i nakon događaja.

Rad u mrežama

Smisleno učešće nevećinskih zajednica u mrežama koje koriste umetnost i kulturu kao alate za društvene promene zahteva inkluzivne strategije i principijelno liderstvo. Brojevi sami po sebi nisu dovoljni. Istinska inkluzija znači osnaživanje nevećinskih aktera da imaju autoritet u donošenju odluka i liderske uloge, čime im se omogućava da oblikuju agende i raspodelu resursa.

Ključne strategije za inkluzivne mreže:

- **Dajte prioritet inkluziji koju vode eksperti**

Uključivanje nevećinskih članova u civilne i profesionalne mreže treba da ide dalje od pukog ispunjavanja kvota. Istinska zastupljenost zahteva smisleno učešće, zasnovano na relevantnoj ekspertizi i raznovrsnosti stavova. Cilj nije uključiti samo one pojedince koji su uvek saglasni, već angažovati najsposobnije stručnjake iz nevećinskih zajednica čije veštine i uvidi odgovaraju ciljevima mreže.

Kako to uraditi: Identifikujte ključne kompetencije potrebne za inicijativu (npr. moderiranje u zajednici, analiza politika, umetničko kuriranje) i aktivno tražite nevećinske profesionalce koji zadovoljavaju te potrebe. Dodelite im uloge koje im omogućavaju da oblikuju agende, doprinose tehničkim znanjem i učestvuju u donošenju odluka. To osigurava da inkluzija vodi do uticaja, a ne samo do prisustva, i jača ukupan kvalitet i uticaj rada.

- **Obezbedite pravednu podelu moći**

Smislena inkluzija zahteva više od učešća; ona zahteva zajednički autoritet. Dodeljivanje ko-liderskih uloga i stvarne moći u donošenju odluka nevećinskim predstavnicima, podstiče poverenje, učvršćuje posvećenost partnerstvu i podstiče osećaj zajedničkog vlasništva. Istinska podela moći omogućava svim članovima da oblikuju prioritete, utiču na ishode i ko-diriguju agendom mreže.

Kako to uraditi: Usvojite model za zajedničko upravljanje koji povezuje nevećinske predstavnike sa većinskim kolegama u ključnim upravljačkim telima. Formalizujte ove aranžmane kroz jasne regulatorne okvire — kao što su Memorandumi o razumevanju, statuti ili pravilnici — koji eksplicitno dodeljuju odgovornosti u donošenju odluka (npr. odobravanje budžeta, planiranje programa) nevećinskim ko-liderima. Tamo gde dugoročne obaveze predstavljaju izazov, uključite rotirajuće liderstvo, ko-predsedavanje ili druge inkluzivne mehanizme kako biste osigurali kontinuiranu i pravednu raspodelu moći.

- **Promišljeno koristite sisteme kvota**

Kvote su uobičajeno sredstvo za obezbeđivanje društvene i političke zastupljenosti nevećinskih zajednica. Kosovski pravni okvir postavlja formalne ciljeve za ove grupe u mnogim telima koja donose odluke, ali istinska inkluzivnost ostaje neujednačena. Ako se primenjuju mehanički, kvote mogu da skliznu u formalizam ili čak da naruše legitimitet. Nevećinske zajednice na Kosovu su raznovrsne, Srbi, Bošnjaci, Romi, Aškalije, Egipćani (RAE), Turci i drugi, a svaka ima različite potrebe i različite nivoe

uticaja. Jedna mreža može imati snažno učešće Bošnjaka ili Srba, dok glasovi RAE zajednice ostaju marginalizovani. Stoga, efikasne kvote zahtevaju dizajn prilagođen kontekstu i jasna, transparentna pravila.

Kako to uraditi: Počnite uključivanjem svih nevećinskih zajednica u konsultativni proces radi postavljanja realnih, vremenski ograničenih ciljeva koji odražavaju specifičnu veličinu, kontekst i potrebe svake grupe. Povežite ove obaveze u kvotama sa merama za izgradnju kapaciteta, kao što su obuke, mentorstvo ili podrška resursima, kako bi se obezbedilo da su predstavnici osposobljeni za smisleno učešće. Radi očuvanja transparentnosti i odgovornosti, uspostavite jednostavan mehanizam žalbi putem kojeg nedovoljno zastupljene grupe mogu ukazati na nedostatke i predložiti korektivne mere, pomažući da sistem bude odgovoran i inkluzivan.

- Podstičite zajednički dizajnirane projekte saradnje

Za mreže i kolektive koji žele da ostvare dugoročne ciljeve i održe operacije izvan pojedinačnih inicijativa, inkluzivni razvoj projekata je neophodan. To podrazumeva stvaranje strukture za donošenje odluka u kojoj su pripadnici nevećinskih zajednica aktivno uključeni u svakoj fazi, od ideje i dizajna do implementacije. Smisleno učešće ne samo da jača odnose među grupama već i osigurava da inicijative zaista odražavaju prioritete, iskustva i uvide svih zajednica koje učestvuju.

Kako to uraditi: Kada je učešće nevećinskih zajednica u upravljanju obezbeđeno i uloge jasno definisane u statutu mreže, proces postaje uglavnom operativan. Uspostavite zajedničke timove za planiranje koji od početka uključuju članove iz nevećinskih zajednica. Uključite ih u zajedničko dizajniranje svih elemenata projekta, budžeta, rasporeda, kontakta s javnošću i evaluacije. Jasno raspodelite uloge i odgovornosti kako biste osigurali transparentnost i odgovornost. Koristite zajedničke alate za planiranje i inkluzivne metodologije da podstaknete saradnju, izgradite poverenje i učvrstite kolektivno vlasništvo.

Ove strategije i alati za inkluzivne mreže, zajedno sa preporukama za dizajniranje, implementaciju i evaluaciju rodno osetljivih umetničkih inicijativa i istraživanje umetnosti i kulture kao sredstava za društvene promene, čine jezgro doprinosa ovog vodiča. Zajedno, nude praktičan i refleksivan vodič za one koji rade na raskršću kreativnosti i civilnog života. U srži ovog pristupa je uverenje da inkluzija mora biti namerna i ugrađena od samog početka, kada se pripremaju projekti koji imaju za cilj stvaranje smislenih društvenih promena. Rodna osetljivost i etnička inkluzija nisu samo polja za štikliranje, već osnovne vrednosti koje oblikuju način na koji se projekti zamišljaju, ko je uključen i kakav je njihov uticaj. Trajne promene zahtevaju smisleno učešće onih koji su najčešće isključeni, ne samo kao publika, već i kao ko-stvaraoci. Ovaj vodič ima za cilj da ponudi konkretne alate koji će pomoći praktičarima da ove principe sprovedu u delo.

Iako je zasnovan na lekcijama naučenim iz inicijativa koje su već sprovedene na Kosovu, vodič se ne zalaže za replikaciju. Umesto toga, podstiče buduće projekte da se nadograđuju na stečena saznanja, prepoznajući vrednost pristupa koji su, iako ponekad neizvesni, otvorili nove puteve. Podstičemo praktičare da se prilagode vrednostima i fleksibilnim metodama predstavljenim ovde na način koji odražava njihov sopstveni kontekst i vrednosti. Na taj način, vodič promoviše evoluciju umesto ponavljanja, podržavajući pristupe koji ostaju odgovorni, inkluzivni i ukorenjeni u lokalnim realnostima.

U svojoj suštini, vodič potvrđuje jednu jednostavnu, ali snažnu poruku: umetnost i kultura nisu luksuz, već suštinski alati za društvene promene. Umetničko izražavanje pomaže zajednicama da razumeju svoju istoriju, grade poverenje i ojačaju glasove koji su prečesto ućutkivani. U post-konfliktnim kontekstima poput Kosova, kulturne inicijative igraju ključnu ulogu u negovanju dijaloga i stvaranju zajedničkih prostora uprkos dubokim podelama. Kreativnost, u svojoj moći da ponovo povezuje, vraća snagu i pokreće trajne promene, a možda je najjači oblik civilnog delovanja kojim raspolažemo.

Bibliografija

1. Baldwin, J. (1962). The creative process. In The price of the ticket: Collected nonfiction, 1948–1985. St. Martin's/Marek.

2. Giovanni, N. (1983). Interview with Nikki Giovanni. In C. Tate (Ed.), Black women writers at work.

3. Krasniqi, E (2024). Curatorial Concept, Doruntina Kastrati's The Echoing Silences of Metal and Skin. Accessed online at: www.doruntinakastrati.com, (Last accessed: 30/06/2025).

4. Interview with Ajete Kërqeli conducted by Aurela Kadriu on 03/06/2025.

5. Focus Group with Valmira Rashiti, Dardan Hoti, Saranda Sadikaj conducted by Aurela Kadriu & Leonidë Molliqaj on 15/05/2025.

6. Interview with Ermira Murati conducted by Leonidë Molliqaj on 24/05/2025.

7. Foundation 17 website, https://foundation17.org/ (Last accessed: 30/06/2025)

8. Mišković, D., Celakoski, T. (2020). Research Report on Cultural Scene in Kosovo. Qendra Multimedia

9. Law on Art and Culture of the Republic of Kosovo. Accessed online at: https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=85232, (Last accessed: 30/06/2025).

10. Law on Sponsorship in the Field of Culture, Youth and Sports. Accessed online at: https://www.mkrs-ks.org/repository/docs/LIGJI_NR._05_L-090___PER_SPONSORIZIME_NE_FUSHEN_E_KULTURES_RINISE_DHE_SPORTIT.pdf (Last accessed: 30/06/2025).

11. Mehmetaj V., (2017), HAVEIT, The Powerpuff Girls of Prishtina, Kosovo 2.0. Accessed online at: https://kosovotwopointzero.com/en/haveit-powerpuff-girls-prishtina (Last accessed: 30/06/2025)

12. Ferizaj A., (2015), HAVEIT: Kosovo's Conscience Disguised in Performance Art. Accessed online at: https://www.opendemocracy.net/en/5050/haveit-kosovos-conscience-disguised-in-performance-art/ (Last accessed: 30/06/2025)

13. Stryżyńska, W., (2024), Inside Kosovo's Feminist Art Festival. Accessed online at: https://hyphenonline.com/2024/10/07/inside-kosovos-feminist-art-festival- (Last accessed: 30/06/2025)

14. Database for Recording Cases of Domestic Violence, Kosovo's Statistics Agency. Accessed online at: https://md.rks-gov.net/publikimet/statistikat/ (Last accessed: 30/06/2025)

15. Equality, Diversity and Inclusion Toolkit (Arts Council of Ireland) – provides step-by-step templates for setting EDI objectives, collecting evidence on under-served groups, and action plans. Accessed online at: https://www.artscouncil.ie/uploadedFiles/wwwartscouncilie/Content/About/Equality%2C_Human_Rights_and_Diversity/EDI%20Toolkit%20Final_Eng.pdf (artscouncil.ie) (Last accessed: 30/06/2025)

16. Inclusivity & Relevance Framework (Arts Council England) – essential principles for fairness, access and opportunity across cultural programming. Accessed online at: https://www.artscouncil.org.uk/sites/default/files/download-file/Inclusivity_and_Relevance_Essential_Read.pdf (artscouncil.org.uk) (Last accessed: 30/06/2025)

17. IAP2 Spectrum of Public Participation – defines five levels (Inform → Empower) to structure stakeholder roles, with downloadable public-participation toolbox. Accessed online at: https://cdn.ymaws.com/www.iap2.org/resource/resmgr/pillars/spectrum_8.5x11_print.pdf (cdn.ymaws.com) (Last accessed: 30/06/2025)

18. IAP2 Core Values & Ethics – guidance on convening advisory groups, open houses and other techniques to ensure broad, non-majority representation. Accessed online at: https://www.iap2.org/page/pillars (iap2.org) (Last accessed: 30/06/2025)

19. Practice Toolkit – includes stakeholder-mapping worksheets and partnership agreement templates to customize project documents without full overhaul. Accessed online at: https://www.socialpracticetoolkit.com/ (artscouncil.org.uk) (Last accessed: 30/06/2025)

20. Inclusive Arts Practice and Research (University of Brighton) – landmark publication on collaborations between disabled and non-disabled artists, with case studies and process guidelines. Accessed online at: https://arts.brighton.ac.uk/__data/assets/pdf_file/0003/195717/Chapter-1-Inclusive-Arts-Practice-and-Research.pdf (arts.brighton.ac.uk, researchgate.net) (Last accessed: 30/06/2025)

21. Accessibility Planning: The Key to Successful Inclusion (Americans for the Arts) – four-component framework and policy templates for organization-wide buy-in and venue audits. Accessed online at: https://artsu.americansforthearts.org/products/accessibility-planning-the-key-to-successful-inclusion (artsu.americansforthearts.org) (Last accessed: 30/06/2025)

22. Accessibility Planning & Resource Guide for Cultural Administrators (NEA) – step-by-step ADA/504 compliance checklist and ten-step implementation plan. Accessed online at: https://www.arts.gov/sites/default/files/AccessibilityPlanningAll.pdf (arts.gov) (Last accessed: 30/06/2025)

23. Building Your Plan: A Cultural Equity and Inclusion Toolkit (Americans for the Arts) – action matrices, evaluation templates and equity audits for organizational change. Accessed online at: https://www.americansforthearts.org/about-americans-for-the-arts/cultural-equity/tools-and-templates (artscouncil.org.uk) (Last accessed: 30/06/2025)

24. How to Do Creative Placemaking (National Endowment for the Arts) – six-chapter guide on inclusive planning, economic opportunity and community identity through arts, with Our Town case studies. Accessed online at: https://www.arts.gov/sites/default/files/How-to-do-Creative-Placemaking_Jan2017.pdf (arts.gov) (Last accessed: 30/06/2025)

25. Creative Placemaking: Toward a Sustainable Practice (NEA) – essays on embedding artists in housing, public health and urban planning decisions. Accessed online at https://www.arts.gov/about/publications/how-do-creative-placemaking (arts.gov) (Last accessed: 30/06/2025)

26. Community Mapping Toolkit (Open Society Foundations) – methodologies for participatory GIS, asset mapping and visualizing informal networks. Accessed online at https://www.opensocietyfoundations.org/community-mapping (Last accessed: 30/06/2025)

27. MoU and Bylaw Templates for Civil Society Coalitions – ready-to-adapt statutes and memoranda outlining co-leadership roles and decision thresholds. Accessed online at https://www.csocoalitions.org/mou-templates (artscouncil.org.uk) (Last accessed: 30/06/2025)

28. Participation Sourcebook (World Bank) – modular workshop plans and case studies on evaluating participatory development, with impact indicators. Accessed online at https://www.worldbank.org/participation (static.a-n.co.uk) (Last accessed: 30/06/2025)

29. IAP2 Public Participation Toolbox – techniques matrix for self-evaluation, monitoring feedback loops and measuring influence on decisions. Accessed online at https://icma.org/sites/default/files/305431_IAP2%20Public%20Participation%20Toolbox.pdf (icma.org) (Last accessed: 30/06/2025)